Контрольный экземпляр

Массе а мехкий пролетареш, вIашагIкхета!

СЕРДАЛО

СОВЕТСКИ СОЮЗА КОММУНИСТИЧЕСКИ ПАРТЕ НОХЧ-ГIАЛГIАЙ ОБКОМА, НОХЧ-ГIАЛГIАЙ АССР ЛАКХЕХЬАРЧА СОВЕТЕН МИНИСТРИЙ СОВЕТЕН ОРГАН

«СВЕТ» Орган Чечено-Ингушского обкома КПСС, Верховного Совета и Совета Министров ЧИАССР

Газет арадувла 1923 шера дейн ★ ШИНАРА, 12 НОЯБРЬ, 1985 ШУ. ★ № 136 (7171). ★ Мах 3 кеп.

ШОЗАЛАГIА ЮКЪЕККХУВЛАЧА ДАХЧАН БИЙДАЛАХ, ХЬУ КИЙЧЪЕЧЕИ ДАХЧАХ ХIАМАШ ЕЧЕИ ЮХЕДУСАРЕХ ПАЙДА ИЙБЕЧА ЭГГАРА ЧIОАГIАГIА БЕЛГАЛБАЬННАЧА БАЛХАХОШТА СССР ОРДЕНАШИ МЕДАЛАШИ ЯЛАРАХ ДОЛА

СССР Лаккхехьарча Совета Президиума УКАЗ

ШозалагIа юкъекхувлача дахчан бийдалах, хьу кийчъечеи дахчах хIамаш ечеи юхедусарех пайда ийбеча толамаш дахарагIа совгIаташ лудда:

НОХЧ-ГIАЛГIАЙ АССР ГIОЛЛА
КъахьегамаСийлен III степена орден

Фомина Татьяна Марковнана — «Терек» яхача Нохч-ГIалгIай производственни мебельно-дахчах хIамаш еча объединене станочникий бригадира.

«За трудовое отличие» яха медаль

Джамхаев Руслан Мовлаевича — «Терек» яхача Нохч-ГIалгIай производственни мебельно-дахчах хIамаш еча объединене столяра.

СССР Лаккхехьарча Совета Президиума Председатель А. ГРОМЫКО.

СССР Лаккхехьарча Совета Президиума секретарь Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль.
1985 шера 1 ноябре.

ПРОЕКТ

1986—1990 ШЕРАШКА А 2000 ШЕРАГА КХАЧЧАЛЦА ЙОЛЧА ЮКЪА А СССР ЭКОНОМИЧЕСКИИ СОЦИАЛЬНИИ ДЕГIАЙОАЛАЯРА КЕРТТЕРА ЛОСТАМАШ

(ДIахододар. Долалур «Сердало» 135 номер тIа).

Оасар дIадаккхара, баьцовгIаш зенеча хIамаех а лазарех а лораяра комплексно пайда ийбе химически, биологически, агротехнически приемех.

Ма могга дегIаккхувла доакъар доаккхилга. Кхашкара, цонашкара, даьгIенашкара доакъар даккхара интенсификаци яра ларда тIа дукхагIа Iалашде гIожа а моша а доакъараш. Уж кхедеча, кийчдеча, лоаттадеча прогрессивни технологеш шерагIа юкъеккхувла, овлангара тоае доакъарий структура а цар дикал а.

Люцерна, клевер, горох, генараш, соя, рапс, дукха протеин йоалла кхыйола а культураш дукхагIа дIаерен уж чIоагIагIа хьувкъаяреи чотагIа дикка алсамъяккха дIадийнача доакъара белок. Доакъара дукхагIа пайда эца кхачани чкъаьрани промышленностах юхеюсача продукцех а, хIаьта ишта кхачан отходех а. Доакъар лоаттадара а дуаде из кийчдара а хиланза яргIоаца база хьае хIара боахаме. Доакъара тела ялат кIезигдара доагIар де. Чакхдаьккхачул тIехьагIа мара доакъара лаьрхIа хьайбашта ялат ца телилга вIаштIехьдаккха.

Доакъара база чIоагIъяра, генетиканеи селекценеи карагIдаьннарех, Iул тоадара кердача биологически методех пайда эцара ларда тIа нонагIо лакхъе хьайбай а коа тIарча оалхазарий а продуктивность, **хьайбай** продукци тешнаме дукхагIа йоаккхилга Iалашде. 1990 шера дулх доаккхилга 21 млн. тоннага (доадаьчул тIехьагIа ээача), шура — 106—110 млн. тоннага дIакхоачаде, фуаш — 80—82 млрд. гулде.

Хьайбаши коа тIара оалхазараши кхеделга а чуоттадаь кхоабилга а тоаде, боахамашта чурен боахамашта юкъерен специализаци дегIаккхувла, дулх, шура, кхыйола продукци яккхара интенсивни методаш а прогрессивни поточни технологеш а юкъеккхувла. Жа леладелга а дулха хьайбаш кхоабилга а дегIаккхувлара цонех биззагIа пайда эца, даьгIенашка хьайбаш дорстаделга шерде. Тха, кетарийбекха а телата а бийдал дукхагIа яккха, из динагIа хилийта. Говраш, оленеш, бекх баккхара оакхарий, кроликаш Iамашка чкъаьрий леладелга, чилла боаккхилга дегIаккхувла. Хьайбашта ветеринарни гIулакх делга тоаде.

Кхачан ресурсаш дукхагIа хилийтара предприятей а организацей а гIонна дола юрта боахамаш дегIаккхувлара массе оагIорахьара гIо де. Гражданий доалахьарча гIонна долча боахамашта цонаш а даьгIенаш а хьежаеш,доакъараш, фу, удобренеш, кагий бежанаш а кIоригаш а йохкаш новкъостал де. Совъяьнна юртбоахама продукци бахача нахагара ийелга тоаде.

Лаьтташта мелиораци яра йIаьххача ханара программа кхоачашъелга дIахохьо. Паччахьалкхен капитальни вложеней чотагIа пхе шера эксплуатаце дIале 3,3 млн. гектар хий дехка а 3,6 млн. гектар докъадаь а лаьтташ, 8,3 млн. гектара тIа культуртехнически балхаш чакхдаха, 5,6 млн. гектара тIа хIанз йолаш йолча хий дехкача системай технически хьал тоаде. Хий дехкача а докъадаьча а лаьттаех пайда эцара эффективность лакхъе, цу лаьтташ тIара проектни хьувкъам чуйибелга Iалашде. Хинбоахама гIишлошъяра технически боарам а дикал а айе. Хий диллача хана хий кходергдолча, хин ресурсех а лаьттаех а кхомбеш пайда эцаргболча технологешка довлар сихдара тIадерзадаь гIулакхаш кийч а де, чакх а даха. Комплексно къестаде лаьтташта мелиораци ярен юрта боахаме царех пайда эцарен дешаш.

Хин ресурсаш регионашта дIа-юха екъилга Iилман ларда тIа леладар наьха санна айде. Къулбесадерча долхача хиний цхьадола дакъа Волга бассейнах хьатохарцен Волга чура Донах а Кубань яхача хих а дIатохарцен, Днепровско-Бугски гидроузел а Дунай-Днепр яхача канала хьалхара аргIа а хьаярца дувзаденна балхаш дIадоладе.

Юрта боахама **химизаци** яра а органически удобренеех дуккха дукхагIа пайда эцара а ларда тIа планагIа леладе лаьттан беркат алсамдоаккхилга. 1990 шера юрта боахама лойла 30—32 млн. тонн минеральни удобренеш, баьцовгIаш лораяра 440—480 эзар тонна химически средстваш, хIаьта гIаддайча а 100 млн. тоннал кIезигагIа йоацаш моттигера известкови материалаш, цу даькъе 24 млн. тонн известкови материалаш а йолаш. 1990 шера органически удобренеех пайда эцилга 1,5 млрд. тоннага дIакхоачаде. Цу гIулакхашта дукхагIа пайда эца торфах, сапропелах, кхыйолча моттигерча ресурсех. Удобренеш лоаттаелга тоаде, уж лаьтта дIатувсара способаш эргаяха, царех пайда эцара эффективность айе.

Доакъарий химически добавкаш а консерванташ а, баьцовгIашка дегI доаккхийта стимуляторш а баьцовгIаш лораяра биологически средстваш а, тайп-тайпара плешкаш, полимерни материалаш, химизаце кхыйола средстваш юрта боахама лоаттаелга алсамдаккха.

ЛеррагIа **технически эргаяккха** юртбоахама производство. Пхе шера юрта боахама лойла 1900 эзар трактор, 1600 эзар мовхьаш кхухьа машина, 1770 эзар тракторни прицеп, 43 млрд. сомал чухьнахьа мах боаца юртбоахама машинаш а оборудовани а, цу даькъе 17 млрд. сома маьха хьайбай боахама, доакъар Iалашдара а луш. Кхом беча лакха овсарле йолча машинай, лаьрххIача транспортни, мовхаш тIадоттача а тIера Iодоахача а средствашца отрасль Iалащъелга тоаде.

Машинно-тракторни парка технически гIулакх делген цох пайда эцилген нонагIо тоаде, колхозий а совхозий а ремонтни база чIоагIъе. Юртбоахама потребителаш электричествоца тешаме Iалашбелга тоаде.

Юрта боахама общественни секторе къахьегама овсарле 21—23 процент лакхъе.

Промышленноста кхачан, дулха, шурий доакъошка производства боарам 18—20 процент айбелга Iалашде.

Продукци а бийдал а комплексно чакхйоаккхилга Iалашдеча поточни линешцеи оборудованецеи Iалашъяра ларда тIа цу доакъой предприятеш технически эргаяхара тIадерзадаь гIулакхаш чакхдаха.

1990 шера паччахьалкхен ресурсай бийдалах 11,7—12,2 млн. тонн дулх, маша даьтта — 1,5—1,7, цIенача шурий продукци — 31—32, нахча — 1, шекара песок (шекара свеклах яьккахр) — 10—11, генарий даьтта 3,7—4 млн. тонн даккха, сомий-баьцадаарий консерваш 16—18 млрд. условни банка арахеца.

Расфасовка а упаковка а яь дулх, дулха ахфабрикаташ дукхагIа арахеца, дохкаш мел долчох 40—45 процент цу тайпара а дохкаш. Кхачан гIулакхашта шурах пайда эцилга тоаде, из цIенагIа чакхъяккхара а цIенача шурий продуктай ассортимент шеръяра а чотагIа. ДукхагIча даькъе зIамига расфасовка а еш, дикка дукхагIа арахеца вареньеш, компоташ, джемаш, сокаш. Малараш меларцеи алкоголизмацеи лоаттабу къовсам чIоагIбара тIадерзадаь гIулакхаш леррагIа чакхдахара ликеро-водочни, чхьагIара, спиртови промышленноста цхьайола предприятеш, наха хоатташ йола кхачан продукци арахеца йолаллийта.

Чкъаьран промышленносте 1990 шера кхачан чкъаьран продукци 4,4—4,6 млн. тонн яккха а чкъаьран консерваш дукха совгIа-эшашагIа йоацаш 3 млрд. условни банка хьае а еза. ДукхагIа лоаттаде дийна а шелдалийта а чкъаьрий, цIендаьча чкъаьрий продукци, балычни изделеш, копчени а бокъабаьча а чкъаьрий товараш. Чкъарий лувцача кемаех эффективно пайда эцилга лакхде, дунен океена хьадийллача даькъан биологически ресурсашта Iилман тохкамаш делга а уж промышленни караерзаелга а чIоагIде. СССР фордий районашка чкъаьрий лувцилга хьинарегIа дегIаккхувла. Чурча водоемашка чкъаьрий леладелген чкъаьрий лувцилген вIаштIехьдаккхар цIенхаштта тоаде, Iамашка чкъаьрий леладу боахамаш хьадара балхаш шерде, чкъаьрий ресурсаш алсамъяхара цар таронех массанахьа пайда эца. Чкъаьрий чакхдоахача предприятей производственни база чIоагIъе, чкъаьрий лувца флот эргадоаккхилга сихде. Чкъаьран промышленноста дукхагIа лойла чкъаьрий леха, хьадоаха, царна обработка ю вай ханара технически средстваш. Кхачан промышленноста доакъошка ассортимент шеръе, продукци дикагIа хилийта, расфасовка яь товараш дукхагIа арахеца. Бийдал рациональнегIа чакхйоаккхилга Iалашде. Берий диетически а кхачан продукташ, витаминаш, белкови а биологически кхачани даькъе маьхера кхыйола компонентащ а теха продукташ хьаелга дикка шерде. ДукхагIа арахеца ахфабрикаташ, сихха гIорабаь сом, кулинарни обработка е ца езаш дола баьцадаараш а кийча блюдаш а, шерра ассортимент йола алкоголь ца йоалла малараш а цар концентраташ а.

Кхачан промышленносте къахьегама овсарле 14—16 процент, дулхеи шурийи промышленносте 25—28 процент, чкъаьран промышленносте 10—12 процент лакхъе. Цу белгалдаьча доакъошка продукцега дIадодар 3—5 процент лохде.

Хьоар, крупа, комбикорм йоаккхача промышленносте лакха эффективность йолча оборудованех а хьалхалаттача технологех а пайда эцара ларда тIа предприятей технически боарам айбе, эггара лакхерча сортах дола хьоар доаккхилга 1,4 — 1,5-зза дегIадоаладе.

Элеватораши зернохранилищаши хьалъелга а болх бе йолайолийтилга а сихде. Ведомствашта юкъерча кооперацe ларда тIа, хьалхарча аргIан ялат кхедеча гаьнарча районашка а еш, элеватораши комбикормови предприятеши хьалъелга шерде. Тара йоацаш, контейнерашка а пакеташка а хьоари комбикорми дIакхахьийтар шердара чотагIа халача балхашта механизаци елга сихагIа леладе. Комбикормаш дикагIа хилийта, лерттIача добавкех пайда эцара чотагIа царга дIаухийта ялат кIезигде.

Микробиологически промышленносте продукци арахехилга пятилетке 2-зза алсамдаккха. Доакъара белок а кхыйола биологически активни хIамаш а хьаелга нонагIо шерде. Цу даькъе газах пайда эцилга алсамдаккхара чотагIа а кхувлаш, биотехнологе бийдала база дегIаккхувла. Микробиологически синтеза продукташца кхы а диззагIа Iалашде юрта боахама эшараш. Биотехнологе а генни инженере а даькъе Iилма-технически карагIдаьннараш хьинарегIа юкъеккхувла.

Хьун боахаме хьун ресурсаш юхаметтаоттаяр а царех пайда эцар а тоаде, шерагIа юкъеккхувла Iилмана карагIдаьннараш, боахама зональни системаш, производствана химизаци а механизаци а елга. Хьун фонда лаьттаех интенсивнегIа пайда эца, яьссаленашка а ахъяьссаленаш йолча а районий даьгIенаш лораяр духьа хьу лелаяран хьу дIайогIаран деча балхий боарам алсамбаккха. Хьун бийдала ресурсех рационально пайда эцар, хьу цIераш ялараx, зенеча хIамаех а лазарех а лораяра лоаттабу тIахьожам чIоагIбе. Европейско-Уральски зоне целлюлозно-каьхата промышленноста лаьрхIа йола массазара бийдала база дегIаккхувла.

VII. ХАЛКЪА ЭШАЧА ТОВАРИЙ ПРОИЗВОДСТВО А ГIУЛАКХАШ ДАРА СФЕРА А ДЕГIААХАР

Мехка дерригача доакъой, республикай, районий эггара лоархIамегIча декхарех цаI — советски наьха хьалтаро тоаярца дувзаденна тайп-тайпара декхараш кхоачашдеча юкъе лоаца дакъа алсамдаккхар, 1986 — 2000 шерашка халкъа эша товараш хьаду производствои гIулакхаш ду сферен дегIайоалаяра Комплексни программа леррагIа кхоачашъяр.

ХьатIадоагIача пхе шера кхачан доаца товараш арахецилга 1,3-зза алсамдаккха. КIадашца, барзкъашца, кога гIирсаца, культурно-бытовой а коа-карта эшача а товарашца (къаьстта салаIара, туризмана, спорта), наха чIоаггIа хоатташ долча кхыча товарашца бахача наьха тайп-тайпара хьашташ диззагIа Iалашде. Бахача наьха тайп-тайпарча группай хьашташа дIа ма деххара ассортиментагIа уж хьаделга а дохкилга а Iалашде. Наьха санна тоае изделей дикал, цар технически а эстетически а боарам, эксплуатаце тешшаме хилар айде.

Бахача нахага геттара дика гIишлон материалаш, садово-огородни а кхыйола а инвентарь дукхагIа хьаяран йохкаран тIадерзадаьча гIулакхий комплекс чакхъяккха.

Мах а боаккхаш бахача наха деча гIулакхий боарам 1,3—1,4-зза алсамбаккха, наха гIулаих дара дикал а культура а айе. Юрташка бахача наха гIулакхаш делга сихагIча темпашца дегIаккхувла, малагIа товараш а гIулакхаш а эш хьажарен прогнозировани ярен система эргайоаккхаш тоае, къахьегамхошна дIадехараш хувцадалар ханнахьа теркалде.

Яйгача промышленносте 1990 шера 14 — 15 млрд. кв. метр кIадаш арахеца, 2,2—2,3 млрд. трикотажни изделн, кога гIирс 900 млн. пар хьабе. ХозагIа тоадаь зипаш 1,7-зза, кердача структурех дола даьреш 2-зза, бытовой неткани материалаш 2,3-зза дукхагIа арахеца. СихагIча темпашца дегIаккхувла бераштa эша товараш хьаделга. КIадаш художественни кийчделга, швейни изделешта моделировани а конструировани а елга наьха санна тоаде, кагирхоштен боккхагIа бараштен лаьрхIача барзкъий а а кога гIирса а ассортимент шеръе.

Къахьегама процессашта механизаци елга шерагIа юкъеккхувла, автоматизированни прядильни, ткацки, трикотажни производстваш, дуккхача тайпай модни хоза барзкъаш а лакха дикал йола кога гIирс а арахецара сихха хувца йиш йола поточни линеш хьае.

Бийдалах, материалех, кIадаех дикагIча тайпара пайда эцилга Iалашде, химически хьоасаш а таьш а, ханнахьа бесаза ца доала басараш а кхыйола химически материалаш а юкъеккхухьилга шерде.

Къахьегама овсарле 24 — 26 процент лакхъе, продукцега дIадодар 3 — 4 процент лохде.

Культурно-бытовой а коа-карта эша а товараш арахехилга 1,3 — 1,5-зза дегIадоаладе. Йаьххача хана леладерашца къаьстта а беш, баха нах геттара дикача а тайптайпарча а промышленни товарашца Iалашбеча еза-йоккхача индустре доакъошеи оборонни промышленностои юкъехьо дакъа наьха санна доккхагIа хилийта.

ЦIагIара боахам лелабеча къахьегам кIезигагIа эшилга Iалашду чоалхане бытовой техника арахецилга сихде. ДукхагIча даькъе унифицированни бытовой холодильникаш а морозильникаш а, хIамаш юттен хIамаш теген машинаш, кхыйола вай ханара электробытовой техника арахецарга довла. Радиоприемникаш хьаелга 1,3 — 1,4-зза, бесаш дола телевизораш — 1,6-зза, магнитофонаш — 1,3-зза, хIамаш тега машинаш — 1,6-зза, мебель — 1,3-зза, садовн цIенолгаш — 2-зза, бытовой химе товараш — 1,4 — 1,6-зза дегIадоаладе. Шоай доалахьарча гIонна долча боахамашка, коллективни бешамашка а огородашка а пайда эцара механизаце средстваш арахецилга шерде.

Медицински промышленносте продукци хьаяра боарам 1,4-зза алсамбаккха. Лакха эффективность йола медикаменташ арахецилга карадерзаде, дукхагIа даьржача лазараш та дарба дара эшараш хьалхарча аргIан а хецаш, лазарашта диагностика яра а бахача наха дарба дара а керда прибораши аппаратурен арахецилга шерде.

Регинальни башхалонаш теркал а еш, **моттигера промышленность** дIахо дегIайоалаяра, цун технически база чIоагIъяра тIадерзадаь гIулакхаш чакхдаха. Продукци хьаяра объем 1,3 — 1,4-зза лакхъе, дукхагIча даькъе товарий, художественни промыслай изделей, моттигерча гIишлон материалий ассортимент шеръяра чотагIа. Арахецача товарий дикал лакхъе. ЦIагIарча къахьегама формаш шерагIа юкъекхахьа. Бийдала моттигерча тайпаехи вторични ресурсехи пайда дукхагIа эца.

ГIулакхаш ду сфера дIахо дегIайоалаелген цун эффективность лакхъелген Iалашде. Бахача наха деча гIулакхий дикали культуреи овлангара денз тоае, гIулакхаш деча сфера предприятейи учрежденейи сеть шеръе, цар болх эргабоахаш тоабе, деча гIулакхех пайда а эцаш къахьегамхой аьттув ма могга дукхагIа хилийтар духьа уж бе-беча тайпара хилийта. Бахача наха гIулакхаш деча отраслей материально-технически база чIоагIъе, цу доакъой предприятеш балха овсарле лакха йолча хIанзарча оборудованеца дикагIа кийчъе, прогрессивни технологически процессаш юкъеккхухьилга сихде.

ГIулакхаш деча сфера предприятей, организацей, учрежденей сеть, наха болх беча, дешача, уж бахача моттига из гарга а хьош, рационально дIанийсъе. Дерригача доакъой предприятеши организацеши, цар специализаци миччa бесса яле а, бахача наха массе тайпара бытовойн кхыдолеи гIулакхаш дара шерра тIаерзае.

Жилищно-коммунальни боахама, бытовой гIулакхаш деча, пассажирски транспорта, бувзама, культура предприятешеи учрежденешеи, хIаьта ишта санаторно-курортнии унахцIенои-спортивнии организацеша, правови службаша а нотариальни контораша а бахача наха маьхах деш дола гIулакхаш дегIаккхувла. Шоаштеи шоай хIамаштеи гражданаша еш йола пачхьалкхен страховани дегIаккхувла, сберегательни кассаша деш дола гIулакхаш шерде.

Бахача наьха доалахьарча транспортни средствашта, радиоэлектронни аппаратурана, бытовой машинаштеи прибораштеи, мебела а цIагIа лелаеча кхыча хIамашта а ремонт ярах технически гIулакх даран бахача наха эшараш дизза Iалашде.

Прачечнеша, химчистка предприятеша, парикмахерскеша ду гIулакхаш а, хIаьта ишта кхыдола гIулакхаш а сихдаь дегIаккхувла. Бахача наьха заказегIа ремонт яран чуIа цIенош, кхыдола гIирсаш хьалдаран деча гIулакхий объем 1990 шера гIаддайча а 3-зза дукхагIа лакхъе. Цу гIулакха гIишлошъю подрядни организацеш оарцагIъяха. Шера 1 миллионал кIезигагIа йоацаш сомий бешамаштеи хаьсбешамаштеи участкаш хьежае а уж кийчъяра эшача боараме, маьхах гIулакхаш делга вIаштIехьдаккха а деза.

Туристско-экскурсионни учрежденеша бахача наха деча гIулакхий объем, цу гIулакхий дикал лакхъе, цар формаши тайпаши шерде. Керда туристски комплексаш, гостиницаш, базаш, кемпингаш хьалъе. Туризмана лаьрхIа инвентари гIирсаши бахача наха мел эш хилийта. Туристско-экскурсионни организацеш транспортни средствашца Iалашъелга тоаде.

Культурни гIулакхаш дара керда прогрессивни тайпаши формаши дегIаккхувла. Театрий, кинотеатрий, музеяй, циркий, концертни залий, берий музыкальни художественнии школай сеть шеръе. Бахача наха шоай мукъа ха дIаяхара даькъе клубни учрежденей лоархIам лакхбе, къаьстта а юрта.

Массе тайпарча транспортаца бахача наха деш дола гIулакхаш тоаде. ДIа-хьа болхаш комфорт хулга дIадехараш диззагIа теркалде, гIулакх дара культура лакхъе. Юкъара пайда эцача транспортаца 1990 шера 12—14 процент дукхагIа пассажираш дIа-юха кхувла.

Болх беш йола метрополитенаш дIахо дегIаккхувла а кердаяраш хьалъе а, метро керда линеш Челябинске, Омске, Красноярске, Алма-Ате, Риге, мехка кхыча йоккхийча городашка хьалъе йолае. Автобусни, трамвайни, троллейбусни паркий болх эргабаьккха тоабара, цар ремонтни база чIоагIъяра, пассажирски транспортага боарамагIеи нийсеи болх байта, эггара хьалха юрташка. Цу даькъе халкъа депутатий моттигерча Советий лоархIам лакхбе. Городашта чухьарча транспортага пассажираш 20 — 25 процент дукхагIа дIа-хьа кхувлийта.

Бувзамо ду гIулакхаши информаце технически средстваши сихъяь дегIаккхувла. Бахача наха телефонни бувзамо деча гIулакхий объем 1,6 — 1,7-зза лакхъе, городашта юкъе къамаьлаш ду телефонаш-автоматаш 2,5 — 3-зза дукхагIа хилийта, городашта юкъерча телефонни бувзама автоматизаци яра боарам 70 процентага кхоачаш, лакхъбе.

Пятилетка чакхйоалаш, ма дарра аьлча, массе метте телевидене ши программа хьанйелга Iалашде. Юрташка дукха программни радиовещане сеть шеръе. Газеташ массе метте яздаьрашкеи розничи сетеи, массаза а ихармо, кспатеха арадаьннача дийнахьа дIакхоачийтилга вIаштIехьдаккха, цу гIулакха бувзама предприятеш техничесни дикагIа кийчъе.

Юкъарчал доацдаш чуIеча цIеной районашкарча йоккха йоацача, саггота эшаш дола товараш дохкача тикай сеть дегIаярца тар а еш, торговле йоккхий предприятеш хьалъярца бахача наха гIойленагIа, аьттув болашагIа йолча тайпара **торговни сеть дIанийсъе.** Торговле предприятеш къахьегама механизаци еча средствашца дикагIа кийчъе, белггала аьлча, товарашта расфасовка яра.

Розничи торговлена цахаддаш товараш лоаттадар духьа оптови организацей болх овлангара денз тоабелгеи аьттув болашагIа йолча моттигашка уж дIанийсъелгеи Iалашде.

Торгови гIулакхаш дара культура лакхъе, бахача наха эггара тIех паргIатонаш хилийта, торговле прогрессивни формаш — самообслуживани, каталогашка, образецашка, хьалххагIе а даьча заказашка хьежжа цIагIа чу а хьоргдолаш товараш дохкилга — ма-могга дегIаккхувла. Фирменни тикай сеть дикка шеръе, цу даькъе отраслей-производителий системе а уж хьаеллилга вIаштIехьдаккхара чотагIа. Посылочни торговли сихха дегIайоалаелга вIаштIехьдаккха.

Общественни питани сихагIча темпашца дегIаккхувла цу отрасле болх эргабаьккха тоабе, материально-техническо база чIоагIъе. Кхачан промышленноста доакъошца кооперации яра, ахфабрикаташи бокъонца кийчъяь яьина продукции арахеца йоккхий заготовочни предприятеш хьаяра а царца общественни питане предприятеш централизованно Iалашъяра а ларда тIа продукци хьаяра индустриальни технологи юкъекхахьа. Столовей сеть юкъарча дешара школашка, лакхерчеи юкъерча лаьрххIа йолчеи дешара заведенешка шеръе. Болх беча метте къахьегамхошта эша общественни питани пятилетка чакхйоалаш йизза Iалашъе. Сихха гIулакх деча специализированни предприятей сеть шеръе. Кийчбеча кхачан дикал дукха а лакхъе.

Потребительски коопераце система товарни ресурсаш дIахо алсамйоахилга оттаде, юрташка торгови гIулакхаш делгеи общественни питании тоае. Бахача нахагарен колхозашкареи ийю юртбоахама продукци дукхагIа производствана юкъеозара, из чакхйбахилгеи дIаоттаяь лоаттаелгеи ма могга дикагIа вIаштIехьдаккхара, хIаьта ишта доахани коа тIара оалхазараши чуоттадаь кхабара, чурча Iамашка чкъаьрий доладареи дахареи, бийдала моттигерча тайпаех пайда эцара наькъаца товараш дукхагIа арахеца. Дарбан баьцаш, модз, комараш. бIараш, сом, баьцадаараш, грибаш кийчдара объем дикка йоккхагIа хилийта.

Юрташка бахача наха хоаттача товарашцеи гIулакхашцеи царна кхоачам белга дикка тоаде. Договорни маьхех ийеш йола юртбоахама продукташ йохкача тикай сеть городашкеи промышленни центрашкеи шеръе. Колхозни торговли дегIаккхувла, колхозни рынкай болх тоабе, совйола юртбоахама продукци хьатIакххахьаран йохкаран бахача наха новкъостал де.

Бахача наха товараш ду производствои царна деча гIулакхий сферен дегIайоалаяра даькъера союзнии автономнии республикай Министрий Советий, халкъа депутатий моттигерча Советий, партийни, профсоюзни, боахама органий лоархIами бехктокхами лакхбе.

VIII. ТРАНСПОРТИ БУВЗАМИ ДЕГIААХАР

Транспорта керттера декхараш — мовхьаш дIа-юха кхахьара гIулакха халкъа боахаман бахача нахан эшараш шоай ханнахьа, дика, дизза кхоачащдар, цун балха экономически эффективность лакхъяр.

Уж декхараш кхоачашдар духьа:

мехка бIарча цхьа транспортни система цхьан апарагIа дегIаухилга, халкъа боахама кхыча доакъошца дIа-хьа бувзам хулга Iалашде, транспорта дерригача тайпай балха еш йола координаци эргаяьккха тоае, рациональни доаца мовхьаш дIа-юха кхухьилга соцаде, мовхьаш дIакхоачадара ханаш лоацъе а уж шоай метте хулга Iалашде а;

хьалхалатта техникеи технологии хьаелгеи юкъеккхухьилгеи сихде, транспорта керда тайпаш дегIаккхувла, дIа-юха лела состави кхыйола технически средстваши кердаяхара темпаш сихъе, материально-техническии ремонтнии база чIоагIъе;

мовхьаш дIа-юха кхахьара прогрессивни способаш шерагIа юкъеккхьахьа, контейнерашкеи пакеташка дехкан, мовхьаш дIа-юха кхахьара объем 1,4—1,5-зза лакъе, мовхьаш тIадуттара-Iодахарен ремонтнии балхашта комплексни механизаци яра, лелара кхерамзлен боарам дикка лакхбе, гонахьарча средана транспорто еш йола харцахьара воздействи лаьгIъе.

Машиннаькъа транспорте машиннаькъашта эксплуатаци яра болх, наькъаи лелача состави ремонт а Iунал а дикагIа вIаштIехьдоаккхилга Iалашде, локомотивийи вагонийи балха овсарле лакхъе, грузовой поездаша кхухьача мовхьий юкъера дозал доккхагIа хилийта. Поездаш сихагIа лелийта, вагонашка сихагIа гобахийта.

(ДIахододар 2-ча оагIо тIа).

1986—1990 ШЕРАШКА А 2000 ШЕРАГА КХАЧЧАЛЦА ЙОЛЧА ЮКЪА А СССР ЭКОНОМИЧЕСКИ СОЦИАЛЬНИИ ДЕГIАЙОАЛАЯРА КЕРТТЕРА ЛОСТАМАШ

(ДIахододар).

Мовхьаш чакхдувлийтарен дIа-юха кхахьарен даькъера машиннаькъйй низ лакхбе, эггара хьалхарча аргIанна центр Уралаца, Малхбузен СибарегIенца, Поволжьяцен мехка европейски даькъа Къулбехьенцен, Казахстанаца а Юкъерча Азеца а ювзаш долча лостамашка. Сортировочни, грузовой пассажирскии станцей перерабатывающи низ чIоагIбе. Локомотивнии вагонний депош, лелача состава ремонт ю, запасной оатхалаши стрелочни переводаши арахеца заводаш дIахо дегIайоагIилген технически кхы тIа а кийчъелген сихде.

2,3 эзар километр керда дехка машиннаькъаш эксплуатаце дIадала, гIаддайча а 4 эзар километр шоллагIа наькъаш дахка, 8 эзар километр долча машиннаькъаьта электрификци е. Локомотивийн вагонийн парк, кердача серей тешамегIен кхомегIен йолча локомотиващца, электродизель-поездащца, дукхагIа мухь бохьалучеи чухошачен грузовой вагонашца, комфортабельность тоаснагIа йолча пассажирски вагонащен метрополитена вагонащен из кийчъяра наькъаца, кердаяккхен йоккха еи. Эксплуатаци еча паркера специализированни вагоний дакъа 1,3 — 1,4-зза доккхагIа хилийта. Грузовой вагоний парк роликови подшипникаш тIа оттаелга чакхдаккха.

ДIа-юха кхухьача мовхьнй объем 8 — 10 процент, пассажираш дIа-юха кхувлара объем 7 — 9 процент лакхъе. Перевозкаш еча болхлой къахьегама овсарле 10 — 12 процент лакхъе.

Форда транспорте флотах, портийн кемашта ремонташ еча заводийн производственни мощностех дукхха а дикагIа пайда эца. Порташи заводаши дIахо а дегIакхувла. Балха овсарле лакха йолча кхомеча специализированни кемашца флот кердаяха. Ша кегбуи ша кегбу-транспортнии флот дегIакхувла. Контейнерашкен пакеташкен, лихтеровознии паромнии кемашца мовхьаш дIа-юха кхахьара объем лакхъе. Арахьарча торговле мовхьаш дIа-юха кхахьара эффективность лакхъе.

Долхача хиний транспорте мовхьаш дIа-юха кхахьара объем 9 — 11 процент лакхъе. СибарегIен, Гаьнарча Малхбоален хиш тIа гIоллен кагийча хиш тIа гIоллен мовхьаш дукхагIа дIа-юха кхухьилга Iалашде. Деза-доккхий мовхьаш кхухьача теттача составащца, «хий—форд» яхача бе-беча хиш тIа гIолла лелача кемашца мовхьаш дукхагIа дIа-хьа кхахьа. Магистральни хиш тIарча гарантированни навигаце ха йIаьхъе.

Шоаш ца лелача кхомеча кемашца, буксиращца, бе-беча хиш тIа гIолла лелача кемащен комфортабельни пассажирски кемащен Iалаш а еш, хин флот кердаяха. Порташ, кемашта ремонташ ю заводаш дIахо а дегIакхувлен царна реконструкци еи, эггара хьалха СибарегIени Гаьнарча Малхбоалени районашка, Долхача хиш тIа гIолла лелача кемаех, портийн заводийн производственни мощностех дукхха а дикагIа пайда эца.

Фегарча транспорте кердача лакха эффективни магистральни пассажирски самолеташтеи юкъера дозал дола мовхьаш кхухьача грузовой самолеташтен эксплуатаци е йолае. Граждански авиаци Арктикаи Антарктидан хьалашна, моттигерча фегарча наькъашка, хIаьта ниттa юртбоахамен лаьрхIа дечен балхаш тIа леладергдолча фега гIолла лелача кемашца кийчъелга Iалашде. Фега гIолла деча наькъашта управлени яра бIарчча система дIахо а эргайоахаш тоае, йоагI-йоагIаш йола автоматизированни системаш юкъейоалаелга сих а даь. Пассажираш дIа-юха кхувлилга 17 — 19 процент дукхагIа хилийта, доагора удельни расход 3 — 5 процент кIезигъе.

Автомобильни транспорте автотранспортни средствех пайда эцара эффективность лакхъе, эггара хьалхарча аргIанна прицепаши ахприцепаши шерра юкъейоалаяра, автомобилаш доацача гIулакха сайца латташ, яьсса лелаш йоаха ха лоацъяра, пайдана доацача гIулакха мовхьаш дIа-юха кхухьилга кIезигдара чотагIа а еш. Централизованни хьисапе мовхьаш дIа-юха кхухьилга дегIакхувлен эргадоахаш тоаден. Юкъара пайда эца автомобильни транспорт чIоагIагIа дегIакхувлилга Iалашде.

Автомобильни парка структура тоае. Дизельни двигателаш йолча автомобилашца мовхьаш дIа-юха кхахьаро лоаца дакъа 1990 шера 60 процентага дIанхоачаде. Газобаллонни автомобилаш юкъейоалаелга дикка шерде, газозаправочни станцеш хьаелга сихде. 1985 шераца нийсдича 1990 шера бензини дизельни доагори 18 — 20 процент кходелга Iалашде. Автопредприятеш нах дукхагIа чухошаши комфорт дикагIен йолча автобусашца Iалашъе. Автотранспортни средствашта агрегатни способаца еш йола ремонт шеръе.

Мовхьаш 18 — 19 процент дукхагIа дIа-хьа кхахьа а юкъара пайда эцача автобусни паркага пассажираш 14 — 16 процент дукхагIа дIа-юха кхувлийта а.

Наькъа боахам дIахо а дегIакхувла, эггара хьалхарча аргIанна юрташка. ЧIоагIа тIоа тIаулла наькъаш пхе шера 167 эзар километр дехка а реконструкци е а, цу даькъе 75 эзар километр юкъара пайда эца наькъашн 92 эзар километр юрта боахама чурча лоархIамера наькъаши. Керттерча даькъе 1990 шера колхозийн совхозийн ценральни усадьбаш районий административни центращца ювзаш дола автомобильни наькъаш дахка даха. Юкъара пайда эцаш дола автомобильни наькъаш дахкараи реконструкци яран предприятей, организацей, колхозий материальни, къахьегама, финансови ресурсаш шерагIа юкъеувза. Автомобильни паькънй эксплуатационни дикал наьха санна лакхъе, пассажираштен водителаштен гIулакх дара йолча объекташца, автотранспорта технически гIулакх деча пункташца уж Iалашде.

Трубопроводни транспорте газотранспортни сеташи мехкдаьтта продуктопроводаши, царгара потребителашка кхаччалца долха говнаши дикка дукхагIа хьалде. Рудни концентраташи кIори дIаухийта трубопроводни гидротранспорт юкъейоалаяра деш дола балхаш чIоагIде.

Промышленни транспорт дIахо комплексной пропорциональной дегIайоалаелга Iалашде. Конвейерни, пневмоконтейнерни, канатно-подвесной, промышленни транспорта кхыча хадданза долчеи специализированнии тайпаех шерагIа пайда эца.

Бувзамо деча гIуланхий объем 26 — 28 процент лакхъе. Iилманеи техниканеи эггара кердагIа карагIдаьннарий ларда тIа мехкарча бувзама бIарчча цаI йола автоматизированни сеть дIахо дегIайоалае а цо тешшамегIа болх белга Iалашде а.

IX. КАПИТАЛЬНИ ГIИРСАШ ХЬАЛДАР

Капитальни гIирсаш хьалдара керттера декхар да общественни производство дегIайоалаен социальни декхараш кхоачащден лаьрхIа йола халкъа боахама керттера фондаш хьаелген сихха кердайоахилген, гIишлой производства эффективность наьха санна дегIайоалаелга.

Пхе шера халкъа боахамга дIайохийта капитальни вложенеш 18 — 21 проценти подрядии балхий объем 15 — 16 проценти дукхагIа хилийта.

Капитальни вложеней эффективность лакхъе, цар воспроизводственнии технологически структура эргайоахаш тоае. Материальни, финансови, къахьегама ресурсаш, эггара хьалха, болх беш йола предприятеш технически кхы тIа а кийчъяран царна реконструкци яран, Iилма-технически прогресс Iалашъеш йола объекташ хьалъяран социальни декхараш кхоачашдаран тIаерзае.

ШийтталагIча пятилетка объекташ нормативни ханашка хьалъелген болх бе йолайолийтилген Iалашде, гIирсаш хьалдарен хьалдаь даланза дусача гIирсийн объемаш нормативни боарамга кхоачае. ДIаоттаянза юсача оборудоване запасаш дикка кIезигъе. Болх беш йолча предприятей производственни таронех бизза пайда эцаши гIирсаш хьалде лаьрхIа районаш къахьегама ресурсашца Iалашъяьн йолча хана а хIаьта ниттa керда районаш караерзаеши принципиально керда технологеш юкъеяхьанза яргIоацаш моттиг нийсъелчеи мара производственни объекташ хьалъе ма йолае. ГIирсаш хьалдарга бода мах болх бе йолайолийтача мощноста единицана лоархIаш лохбе. Хьалдеча гIирсий дикал наьха санна лакхъе.

Производственни гIулакхашта лаьрхIа объекташ комплексно хьалъе, проекташ тIа хьалде оттадаь чуIа цIеиош, социально-культурнии бытовойи гIулакхашта лаьрхIа гIирсаш шоай ханнахьа хьалделген болх бе доладолийтилген тешшаме Iалашде.

ГIишлой производствана дIахо индустриализаци е, цувах леррагIа заводашка хьадаьча доакъоех объекташ хьалъю бIарчча цаI йола промышленно-гIишлоний процесс а яь. ГIишлошта инженернии технологически оборудовани йоккхийча блокащца комплектех лоаттаярга довла. ГIишлони монтажнии балхашта комплексни механизаци Iалашъеш йола прогрессивни технологи, машинийн механизмайн системаш хьаелген юкъейоалаелген сихде, къаьстта а болх беш йолча предприятешта реконструкци еча хьалашка. Отделочни балхашка традиционни къахьегама процессаш дIа а яьха, царна меттел хIанзара индустриальни методаш юкъейоалае. Кулгашца деча балхий объем дукха совгIа - эшашагIа йоацаш 25 процент кIезигъе. ГIишлой министерствай предприятешка специализированни гIишлон техника дикка дукхагIа хьае.

Юкъеухийтача гIишлой материалий структура тоае, металлопроката, пластмассай, кIувний, полимерий, дахчан, керамически, металлически йоацача кхыча материалий эффективни тайпаех шерагIа пайда эца.

ГIишлон производство дикагIа вIаштIехьъяьккха. ГIишлон-монтажни организацеш йоккхагIа яра, сов йола управлене звеньяш дIаяхара тIаберзабаь никъ дIахобахьа, гIишлон-монтажни тресташ дукхагIа шоай мукъагIа йита а мощносташи объекташи шоай ханнахьа болх бе йолаялийтара, боахама гIулакхех хьахулараш тоадара хьалхара цар бехктокхам айбе а. Хьалхалатта къахьегама формаши методаши шерагIа юкъекхахьа, бригадни подряд дегIакхувла, бригадаш йоккхагIа е, цар болх дикагIа вIаштIехьбаха. Нах баханзеи гаьнеи йолча районашка лоацагIча ханашка объекташ хьалъяра гIишлошъеча организацей мобильность лакхъе.

ГIишлон продукце Iилма-технически боарама хьалхара проектнии гIишлошъечен организацей бехктокхам лакхбе. Болх беш йола предприятеш технически кхы тIа а кийчъярцен царна реконструкци ярцеи бола цар безам совбаккха.

Проектно-сметни болх эргабоахаш тоабелга дIахода-хьа. ГIирсаш хьалдар, проектни документаци технико-экономически бакъълга тоаде, цунна хьалхара проектни организацей, экспертиза органий бехктокхам чIоагIбе. Прогрессивни Iилма-технически карагIдаьннараш, ресурсаши энергии кхою технологеши оборудовании, кхоме объемно - планировочни решенеш, конструкцеш, материалаш, производствои къахьегами вIаштIехьбаккхара толашагIа йола методаш шерагIа юкъекхухьилга проекташ тIа увттаде, продукце единицана лоархIаш дIаухийта материальни, доагора - энергетически, къахьегама ресурсаш кIезигъе. Цу ларда тIа шийтталагIча пятилетке хьалдеча гIирсий проекташ тIа гIишлошъяра а цу даькъе гIишлон-монтажни балхий а сметни маьха удельни хьокхамаш халкъа боахаме юкъера лаьрхIача 4—5 процент лохде.

Архитектурнии градостроительнии решеней дикал тоае. Проектнии изыскательскии организацешта еш йола специализаци дегIакхувла, авторски тIахьожам чIоагIбе. Промышленнии граждански объекташта автоматизированни проектировани яра система шерагIа юкъейоалае.

ГIишлош хьалъеча къахьегама овсарле 15—16 процент лакхъе.

X. СОЦИАЛЬНИ ДЕГIААХАР, ХАЛКЪА ВАХАРА БОАРАМ ЛАКХБАР

Халкъа хьал-таро дIахо айелга, советски наха тIетIехьа дукхагIа эшаш хулача материальнии духовнии хIамашца царна дIахо биззагIа кхоачам белга Iалашде. Производство дегIаяран цун эффективность лакхъяларан социальни мероприятеша еш йола воздействи чIоагIъе.

Потреблене боарам леррагIа лакхбе а структура эргайоахаш тоае а, кхачан продукташцен продовольственни доацача товараштен баха нах дикагIа Iалашбе. Розничнии товарооборота объем пхе шера 18—22 процент лакхъе.

Болхлойн гIулакхерча наьхен юкъера **алапи** 13—15 процент, е 215—220 сомага кхоачаш лакхде. Къахьегамах мах телара система эффективность лакхъе, болхлошта вознаграждени яра боарам къахьегаме цар лоацача даькъаца айхагIа бувза, уравниловка элементаш хоадамболлаш юкъера дIаяха, балха тIарча кхоачамбоацараштен нарара дувлийтараштен хьалхара материальнии моральнии бекхтокхам чIоагIбе.

Халкъа боахама отраслешкарча а хIаьта нитта къахьегамхой тайп-тайпарча категорешта лаьрхIача а алапе боарамий соотношени, кхоачашдеча балхий чоалхален хьалаши теркал а деш, тоае. Инженерни къахьегам общественносто дикагIа къоабалбеши сийдеши хилийта. Мастерий, конструкторий, технологий лоархIами авторитети лакхъе, цар къахьегамен балхацарча творчески гIулакхен материальни а моральни а стимулаш чIоагIъе.

Халкъа боахама производственни доакъошка этапашца, хиланза даргдоаца хьалаш вIаштIехьдахарген ресурсаш лахарген хьежжа болхлойн гIулакхерча наьхен тарифни ставкаши должностной окладаши лакхъе. Хьехархойн халкъа образоване кхыча болхлойн алапеш лакхдара дIайолаяь хина мероприятеш чакхъяха, унахцIено лораяра болхлой **алапеш этапащца** лакхде доладе. Iилматохнама учреждеией, конструкторски, технологически, проектни организацей болхлой къахьегамах мах телга эргадоахаш тоаде, цар алапи керттерча даькъе керда техникеи прогрессивни технологи кийчъярахи юкъекхахьарахи хулача эффектага хьежжа хилийта.

Алапи районашка хьежжа нийсделга эргадоахаш тоаде.

ШоллагIчеи кхоалагIчеи сменашка балхаш деча болхлоштен гIулакхерча нахан еш йола материальни поощрени чIоагIъе, цу болхлошта тела льготаши совленаши предприятейи организацейи чотагIа шеръе.

Къахьегама нормировани елга дикка тоаде, къахьегам вIаштIехьбакнхарен цунах мах теларен, балха моттигашта аттестаци яра формаш эргайоахаш тоаяра беча балхаца из айхха ювзилга Iалаш а деш. Технически бакъъяь нормаши нормативаши юкъекхухьилга шерде, керда техника, хьалхалатта технологи, вIаштIехьбаьккха къахьегам юкъекхухьилга теркал а деш царна хадданза хувцамаш де.

Колхозхой къахьегамах бетта юкъера лаьрхIача тела мах 18—20 процент лакхбелга Iалашде, из лакхбалар хьаеча юртбоахама продукце дукхалца, цун дикалцеи производства эфективностацеи дувза а дувзаш.

Общественни потреблене фондаш 20—23 процент лакхъе, социальнии экономически декхараш кхоачашдара царех рационально пайда эца, общественни потреблене фондаш екъара формаш эргайоахаш тоае. Производства эффективность лакхъеча доккхий толамаш доахаш йолча къахьегама коллективашта эшача чуIеча моттигашца, салаIара динача хьалащца, деша даха ха йоацача берий учрежденешца, кхыча социальни гIойленашца Iалашъяра таронаш дукхагIа тела.

Бераш долаш болча дезалашта деш дола новкъостал шерде, кхалнаьха къахьегамен бытен хьалаш тоаде. Бера Iунал дара кхалнаха - ноаношта цхьадолча даькъе мах а луш телача отпуска ха йIаьхъелга этапащца, мехка районашка хьежжа чакхдаккха. Берах болча кхалнаха лаьрхIача специализированни профилакторей сеть дегIакхувла.

Къонача дезалашта фусамий-гIишлой кооперативашка дIачуболхачеи шоашта цIеноши хьалдечеи хана льготаши совленаши шерагIа тела.

Бераш деша дахале йолча учрежденешца Iалашдара проблема укх гарггарча шерашка къоастае, цар чу берашта кхетам балара хьалаш тоаде. Дукха совгIа - эшашагIа йоацаш 3 миллион моттига лаьрхIа деша даха ха йоацача берий учрежденеш хьалъе. ДIаьхдаь ди долча школай (группай), пионерски лагерий, пионерийи школьникийи дворецийи (цIеной), спортивни школайи берий кхыча учрежденейи сеть дIахо а дегIакхувла.

ТIемеи къахьегамеи ветераний, болх булургбоацаш болча гражданий, тIем тIа боабаьча тIемахой дезалий йоакхо чIоагIагIа е. **Пенсешца Iалашбелга тоаде.** Къабаларахи инвалидаш хиларахи болхлоштеи гIулакхерча нахаи телача пенсей, хьалхагIа колхозхошта хьежадаьча пенсей лохагIа дола боарамаш дIахо лакхде. Пенсионерашта деш дола социально-бытовой гIулакхаш тоаде. Цхьаь бахача а болх бе ца могача а гражданашта торговле, общественни питане, быта служба предприятеша, унахцIено лораяра учрежденеша цIагIа деш дола гIулакхаш шерде. Къабенараштеи инвалидаштеи лаьрхIача цIеной-интернатий сеть шеръе, цар чура кхоачам дикагIа хилийта. цу цIеношка-интернаташка кхачанга ухийтача продуктий боарамаш, медикаменташ, эша кхыдола хIамаш дукхагIа хилийта. Цу учрежденей балха дикал наьха санна лакхъе.

Паччахьалкхен засмий мах дIахо а дIатела.

Розничнии маьхий политика бахача наьха реальни доходаш лакхъяра декхарашка хьежжа чакхъяха. Пачча-хьалкхен розничнии маьхийи тарифийи система эргайоахаш тоае, обществана долча гIулакха дIаахийтанза даргдоацараш, хьаеча хIамайн деча гIулакхийн дикал а потребительски свойстваш а царца йизза хьахьувкха. Товарий розничнии группана уттадеча маьхий экономически социальнии бакъъаь соотношенеш Iалашъе. Цхьадола товараш хьадара эффективность лакхъяларген хьадарга дIабода мах лохбаларген, товарнии финансовии ресурсаш эшшача боараме хьаIарга хьежжа цар маьхаш лохде. Маьхий дисциплина кхоачашъяра чIоагIтIа паччахьалкхенн общественнии тIахьожам лоаттабе.

Советски наьха **чуIеча моттигий хьалаш** тоаде, ерригa а лаьрхIача 565—570 миллион квадратни метр чуIе моттиг йола цIеноши хьалде. Кхомеча типови проекташка хьежжа планировка тоаяь квартираш чуйола чуIа цIеноши дукхагIа хьалде. Городаши нах баха кхыйола пункташи комплексни хьисапе хьалъелга Iалашде.

Объединеней, предприятей, организацей коллективашa къахьегаме лоацача даькъага хьежжа хьахулаш йолча чуIеча цIенойи социально-культурни мероприятейи фондий чотагIа къахьегамхой чуIеча моттигийн бытовойи хьалаш тоадара таронаш дикка шеръе.

Кооперативнии индивидуальнии чуIа цIеноши хьалделга сихдаь дегIакхувлара гIо де. ЧуIа цIеноши хьалдеча кооперативашка дIачубахара а шоай чотагIа, предприятей кредитеи фондийн чотагIа индивидуальни цIеноши хьалдара а къахьегахошта таронаш дукхагIа яла. Предприятейн организацейн оагIонгахьара царна новкъостал де.

Эггара хьалхарча даькъе керда караерзаеча районашка, къаьстта СибарегIе, Къулбаседе, Гаьннарча Малхбоалене, наха чубаха цIеноши социально-культурни гIишлоши хьалъяра паччахьалкхен капитальни вложенеш хьежае.

Юрташка бахачарна чубаха цIеноши дукхагIа хьалде. Юрта дукхагIа кагирхойи квалифицированни кадраши дIачIоагIъяра эша хьалаш хьаделга Iалашде.

Коммунальни боахам дегIабоалабе. Газ чуюллилга шерде, городаши кхыйола нах баха моттигаши централизованно йIовхалца а хица а дукхагIа Iалашъелга вIаштIехьдаккха, уж тоаяь хозъелга, цига гаьнаш дIайогIилга, санитарни хьалаш хьаделга тоаде. Юрташи городаши тоаяь хозъяр духьа балхаш дара баха нах дукхагIа юкъеоза.

Бахача наьха **унахцIено лораелга, салаIара хьалаш вIаштIехьдоахилга хадданза тоаде.** УнахцIено лораелга профилактически лостам болаш хилийтара чIоагIагIа тIадерзаде, медицински гIулакхаш дикагIа лоаттаде, тIа-тIа берригача наха хIара шера диспансеризаци ярга довлилга Iалашде.

Дукха профилаш йолеи специализированнии больницаш, больничнии, поликлинически, дарбан-диагностически корпусаш хьалъяра чотагIа лечебно-профилактически учрежденей сеть дегIайоалае. Юрта районашкарча наха лоаттаду медицински гIулакхаш тоадар духьа центральни районни больницаши амбулатореши дIахо хьалъе. Амбулаторно-поликлинически учрежденей сеть сихха дегIакхувла. Пхе шера 350 эзар менги бола больницаши 900 эзар саг сменагIа тIаэцаргвола амбулаторно-поликлинически учрежденеши болх бе йолалийта. Болх беш йолча медицински учрежденешта реконструкци е. УнахцIено лораю учрежденеш дарба деча средствашца, хIанзарча ханара йолча диагностически дарбани оборудованеца, медицински техникаца Iалашъелга тоаде. Коллективаша шоай къахьегама низашца хьальча предприятейи организацейи фондех, цу предприятейи организацейи болхлоштеи гIулакхерча нахаи гIулакхащ дира духьа, медицински учрежденеш хьалъяраи дегIайоалаяраи дукхагIа пайда ийбе.

ТIехдаьха норта бохабу малараш меларцеи алкоголизмацеи, хIаьта ниттa наьха унахцIенонна зе деча оамалашцеи тIагIертта къовсам лоаттабе.

Санаторно-курортни учрежденей, цу даькъе бераш долча даьшта-ноаношта йолча санаторейи предприятей санаторей-профилакторейи, сеть дIахо дегIайоалае.

Физкультуранеи спортанеи нах дукхагIа юкъе озара гIо де. Физкультурнии спортивнии болх шербе, нах бахача, цар болх беча, дешача из вIаштIехьбоаккхилга тоаде. Спортивни организацей материальни база чIоагIъе.

Бахача наьха **дешара система** эргайоахаш тоае, специалисташта хьехилга, уж кийчбелга, кхувш доагIача ноахала идейно-политически, къахьегама, нравственни, эстетически кхетам лулга, из общественно-пайдане къахьегара кийчделга айде.

Юкъардешарен профессиональнии школана еча реформас белгалъяьха мероприятеш чакхйоахилга Iалашде. Дешархой къахьега Iомабаран юкъера школа льккха хIаравар моллагIа яле а цхьа массови професси йолаш хилийтаран эша хьалаш хьаде. Кагирхошта профессиональни ориентаци яра болх эргабоаккхаш тоабе.

Профессионально-технически дешара систета дегIайоалае, Iилма-технически прогрессо дIадехарашка хьежжа, юкъарчал доацаш производстве квалифицированни болхлой кийчбелга тоаде.

Лакхерен лаьрхIа юкъерен образовани йола специалисташ кийчбеш эффективни методаши хьехара целевой формаши юкъекхувла. Лакхерча школе шеррача профилах бола специалисташ кийчбара никъ чакхбаккха.

Халкъа боахаме специалистех, къаьстта инженерно-технически кадраех, пайда ийбелга дикка тоаде. Iилма-технически прогрессо дIадехараш теркал а деш, дерригача доакъошкарча болхлойн специалистийн юхакийчбарен квалификаци лакхъярен система дегIайоалае.

Юкъардешара, профессионально - технически, лаьрхIача юкъерча, лакхерча дешара заведеней материальни база чIоагIъе. Кабинеташ, мастерскеш, лаборатореш хIанзарча оборудованеца, прибо面 ращца, инструменташца, дешара пособешца Iалашъелга тоаде. Информатика, электронно - вычислительни техника дешара процесса хьинарегIа юкъекхувла. Пхе шера 7 млн. дешара моттиг йола юкъардешара школаш, 810 эзар моттигал кIезигагIа йоацаш профессионально-технически дешара заведенеш хьалъе.

Идейно-политически, нравственни, правови, художественни, эстетически кхетам лучара, советски наьха духовни хьашташ кхы а диззагIа кхоачашдечара, цар коммунистически сакхетам хьабечара **социалистически культура, искусства, массови информаце средствай лоархIам айбе.**

Культурани искусстван материальни база дегIа а кхувла, чIоагI а е. Культура районни цIенойи учрежденейи сеть, къаьстта городашкарча кердача районашкеи юрта нах бахачеи яр, шеръе. Бахача наха кино хьокхилга эргадоаккхаш тоаде, кинофильмай, къаьстта бераштеи кхелетараштеи долча фильмай, хIаьта ниттa спектаклей, художественни выставкай, концертни программай идейнии художественнии боарам лакхбе. Баха нах, эггара хьалха кагирхой, шоай лоIамерча художественни кхоллама дукхагIа юкъеоза.

Баха нах периодически кепайоазонца, общественно-политически, художественни, дешара, берий литератураца Iалашбелга диззагIа кхоачашде. Издательски балха материально-технически база чIоагIъяра гIулакхаш чакхдаха, Архивни учрежденей болх тоабе.

XI. ГОНАХЬАРА СРЕДА ЛОРАЯР, IАЛАМА РЕСУРСЕХ РАЦИОНАЛЬНО ПАЙДА ЭЦАР

Iалам лорадара тIадерзадаьча гIулакхий эффективность лакхъе. Прогрессивни технологически процессаш шерагIа юкъекхувла. Iалама ресурсех, бийдалах, материалех биззаи комплексной пайда эцилга Iалашдеш, гонахьарча средана зене Iоткъам белга цIендаь дIадоаккхаш е чIоаггIа кIезигдеш йола комбинированни производстваш дегIакхувла.

Мехка хин ресурсаш лораелга леррагIа тоаде. Балтийски, Каспийски, Iаьржача, Азовски фордий бассейнаш лораяра йола керттера мероприятеш кхоачашъелга чакхдаккха. Арктически бассейна, Юкъерча Азе, Казахстана хиш лорадара, хIаьта ниттa додача зIамигача хинийн хьадаьча Iамарчийн хьалаш тоадера тIадерзадаьча гIулакхий комплекс дIахо чакхъяккха. Хий цIендеча сооруженийи установкайи балха эффективность лакхъе. Кхашка хий дехкараи халкъа боахама кхыдола хьашташ кхоачашдараи цIендаьча сточни рудничнии хих пайда эцилга шерде.

Гонахьара фо лфаделга чIоагIде. Из дар духьа технологически процессаш, оборудовани, транспортни средстваш эргайоахаш тоае, бийдалеи йIовхалеи дикал лакхъе, промышленностои кхычахьареи фега арахувса бIеха хIамаш цIенъяра лакха эффективность йола установкаш юкъейоалае.

Лаьттаех рационально пайда эцилга, уж михеи хинеи эррозех, довкъашкара чуухача хих, токхамех, тIуналах, ушалаш ца хилийтарах, докъадаларах, бIехдаларах лораделга Iалашде. Юртбоахама угодеш лораелга тоадара, лаьтташ лораду хьуна оасаш йогIара бу болх чIоагIбе, 660 эзар гектар гаргга долча лаьтташта рекультиваци е. Юртбоахама культураши хьуи, сага кхераме йоаца методаш юкъе а кхувлаш, зене садоахкача хIамаехи лазарехи лораелга хадданза шерде.

Лаьттаи ганзаш лораелген минеральни ресурсех комплексно пайда эцилгеи тоаде. Пайдане оахкалаш хьайоахаш, тоаеш, чакхйоахаш царна хула эшам кIезигбе. СССР экономически зонеи СССР континентальни шельфеи Iалама среда лораелга Iалашде.

Городийн поселкайи баьццара зонаш дIахо хьае, уж тоаяь хозъе, заповедникай, къамаи паркий, заказникий, ниттa лорадеча Iалама кхыча доазоний сеть шеръе. БаьцовгIаши хьайбаши лорадара, уж дебадара, царех рационально пайда эцара бу болх чIоагIбе.

Iалама средана, из бIехъеча моттигий лоаттам мяштаб хьожаш лоаттабу пачхаьалкхен тIахьожам чIоагIбе, из служба эффективни йолча автоматически приборащцеи оборудованецеи технически Iалашъелга тоаде. Цу балха юкъе общественни организацешеи бахача нахеи лоацача даькъа формаши методаши шеръе. Iалам лорадара, цун ганзаш ебаяра, царех кхомбеш пайда эцара хьалхара советски нах боккха бехктокхам болаш хулга Iалашде. Мехка Iалам лорадара балха кулгалделга эргадоаккхаш тоаде.

XII. ПРОИЗВОДИТЕЛЬНИ НИЗАШ ДIА-ХЬА НИЙСДАР, СОЮЗНИ РЕСПУБЛИКАЙ БОАХАМ ДЕГIАКХУВЛАР

Общественни производства территориальни структура эргаяьккха тоае, хIара союзни республика, хIара экономически район экономическии социальнии дегIаахар вIаши тардеш хулга Iалашде, мехка цаI йолча халкъбоахама комплексе цар вIаши лоаттаду бувзамаш тоаде.

Экономически, социальни, Iалама хьалащца ювзаенна территориальни белгалонаш, СибарегIени Къулбаседа Казахстанеи доагора энергетически базашта энергоемки производстваш гаргаозанза ярг ца хилар кхы а диззагIа теркал а деш, производительни низаш дIа-юха декъача дIахо а прогрессивни хувцамаш делга Iалашде. Юкъерча Азе, Къулбухьен Казахстана, Закавказья районашка кхы а биззагIа пайда эца къахьегамеи Iаламеи ресурсех. Мехка европейски районий экономика, керттерча даькъе болх бу предприятеш, материальни производстве къахьегараш кIезиг а беш, технически эргаяхара, царна реконструкци яра чотагIа дегIакхувла. Территориально-производственни комплексаши промышленни узлаши хьаяра практика шер а е, эрга а яха. Отраслевойи территориальнии даькъе болхлой моттигаш дукха е кIезига хилар йолаш йолча къахьегама ресурсашца вIаши тарделга Iалашде.

Мехка малхбоален районашка производственни потенциал хьаIоаелгеи Iалама ресурсаш караерзаелгеи дIахо сихде. Цар боахамаш комплексно дегIакхувла, производственни, социальни инфраструктура доакъош сихагIа дегIаухилга Iалашде. Боахама оборота кхы а эффективнегIа йола Къулбаседен Iалама ресурсаш юкъеоза.

Йоккхача городашка наха гIулакхаш лоаттаду объекташ мара кхы тIа керда промышленни предприятеш хьаелга дехка. ЗIамигача а юкъерча а городий, болхлой поселкай боахам дегIабоалабара йолча таронех бизза пайда эца, болх беш йолча заводийн фабрикайн йоккха йоаца специализированни предприятеш, филиалаш, къаьстта цехаш, хIаьта ниттa юрта боахама гIулакх лоаттаду, цун продукци чакхйоаха, моттигерча бийдалах изделеш арахеца предприятеш цига хьае.

Союзни республикаш экономически социальнии дегIаахара укх тайпара лостамаш белгалдоах.

Российски Советски Федеративни социалистически республике арахеца промышленни продукци 20—23 процент алсамъяккха. Сихха дегIакхувла машинашъелга, газови, химически, микробиологически промышленность. 1990 шера электроэнерги йоаккхилга 1120—1160 млрд. киловатт-сахьатага, мехкдаьттеи газови конденсати 580—585 млн. тоннага, газ 640—650 млрд куб. метрага, кIорa 440—445 млн. тоннага дIакхоачаде.

Юкъера лаьрхIача валах хIара-шера йоккха юрта боахама продукци 13—15 процент алсамъяккха. 1990 шера ялат доаккхилга 140—142 млн. тоннага, шекара свекла 31—32 млн. тоннага, коартолаш 45—47 млн. тоннага, баьцадаараш 14,5—15 млн. тоннага, дулх (доадаьчул тIехьагIа эзача) 10—10,2 млн. тоннага, шура 54—55 млн.

1986—1990 ШЕРАШКА А 2000 ШЕРАГА КХАЧЧАЛЦА ЙОЛЧА ЮКЪА А СССР ЭКОНОМИЧЕСКИ СОЦИАЛЬНИ ДЕГIАЙОАЛАЯРА КЕРТТЕРА ЛОСТАМАШ

тоннага, фуаш 45—46 миллиардага дIакхоачаде. Пхе шера кийч а даь, болх бе доладалийта 1410 эзар гектар хий дехка, ушалаши тIунали йола 1640 эзар гектар докъадаь лаьтташ. Докъаде ца эшача 6 млн. гектарага дIакхоачача майдаш тIа культуртехнически балхаш чакхдаха.

РСФСР европейски даькъан энергетически база чIоагIъе. Калинински АЭС а Смоленскичун шоллагIа аргIа а хьалъяь яккха, Балаковски, Татарски, Ростовски АЭС-ка, Горьковски, Воронежски теплоснабжене атомни станцешка низалаш болх бе йолаялийта, Костромской АЭС, Волгоградски АТЭЦ хьалъе йолае. Ирганайски ГЭС хьалъелга сихде, Загорски яр болх бе йолаялийта, Ленинградски яр хьалъе йолае, Центральни ГАЭС хьалъе доладе.

РСФСР Нечерноземни зона агропромышленни комплекс дIахо дегIайоагIилга а цун эффективность лакхлулга а Iалашде. Нах чубаха цIеной, наькъаш, наха гIулакх деча сфера объекташ шерра хьалъелга дIахо хьо, юрта бахача наьха къахьегама, быта хьалаш тоаде.

Iилма-технически прогресс сихъяри эффективность лакхъяри духьа гг. Москве, Ленинграде, Московски, Ленинградски областашка хьаьча Iилманеи производственни потенциалах дикагIа пайда эца. Производство алхха болх бу предприятеш технически эргаяхара, реконструкци яра, хIанзара технологи, гибки автоматизированни системаш, робототехника шерра юкъекхувлара, специализаци кIоаргъяра, межотраслеви производстваш дагIанкхувлара, къахьегама овсарле лакхъяра чотагIа, болхлой моттигаш кIезиг а еш, алсамйоаккхилга Iалашде. Гор. Москвеи Ленинградеи дIахо дегаIйоалае экономически пайдане йоаца производстваши предприятеши дIайоахилга сихде. г. Москван территорех а цун хьунпарковн оасах а, гонахьара среда лораяра даькъе дIадехараш теркал а деш, рационально пайда эца. г. Москва а Московски область а, г. Ленинград а Ленинградски область а дегIаухилга вIаши дийза комплексно чакхдаккха. г. Ленинград Iаьржача хих лораяра дIахо а сооруженеш хьалъе.

Тимано-Печорски территориально-производственни комплекс дIахо хьаелга Iалашде, Кольски ахгIайрен пайданеча оахкалех кхы а комплексегIа пайда нийбе.

Курски магнитни аномале территориально-производственни комплексе аьшка руда яккхараи тоаяраи, электроболат, прокат арахецара керда низалаш хьае, хьальха латтача породехи горно-обогатительни предприятей отходехи кхы а биззагIа пайда эца. Орловски болатопрокатни заводе, шелалца Iоткъам а беш, болата лента арахеца цехаш хьае. Центрально-Черноземни экономически района еза промышленности агропромышленни комплекси дегIакхувлилга рационально вIаши тарде.

Марийски АССР г. Волжске кхачан промышленноста, торговлена, общественни кхачанна эша технологически оборудовани арахецаргйола промышленни комплекса керттера объекташ, хIаьта иштта Волжски турбаш арахецача заводе коррози хургйоацача кепара мехкдаьтта сортаментагIа йола турбаш хьаю цех хьалъе. Астраханскн гази конденсати караерзаяра вIаштIехьйоаккхача моттига ларда тIа, газ, конденсат йоаккхеи чакхйоахеи, саьнгал арахеца низалаш хьалъяь болх бе йолаялийта. Волго-Ахтубински атагIерча лаьттах эффективнегIа пайда эца.

Магнитогорски металлургически комбината болат лоаладеча производства хьалхарча аргIанеи Уралера бокхха низ боаца металлургически заводаштеи реконструкци е. СибарегIен экономика сихха дегIаухилга Iалашде. Цу регионе доагора-энергетически база низалаш алсамъяхара ду балхаш тIагIертта де. Минерально-бийдала, хьун ресурсаш комплексно чакхйоахилга Iалашдара, промышленноста энергоемки отраслей союза юкъарча производствана регионо юкъекхухьа дакъа доккхагIа хилийтара, продукци кийчъю доакъош, къаьстта машиностроени, цхьан боаррамагIа дегIаахийтара тIадерзадаь гIулакхаш чакхдаха. Моттигера продовольственни база чIоагIъе. ГIишлон индустри, гIишлошъю материалаш кийчъю промышленность, транспорт сихагIа дегIакхувла.

Малхбузеи-СибарегIен территориально-производственни комплекс хьаелга дIахо хьо. Мехкдаьттеи гази йола моттигаш хьагучайоахилга, царна обустройство елга, караерзаелга чIоагIде. Мехка европейски даькъани СибарегIен къулбехьени районашка йолха магистральни газопроводаш хьалъе, Сургутски ГРЭС-2 хьалъелга чакхдаккха, Нижневартовскии Уренгойскии ГРЭС-ра низалаш болх бе йолаялийта.

Кузбасса кIора боаккха предприятеш хьалъелгеи царна реконструкци елгеи сихде. Катунски ГЭС, Малхбузен-СибарегIени Алтайскии минеральни удобренеш арахеца заводаш хьалъе йолае, Кузнецки металлургически комбината реконструкци е. Малхбузен СибарегIен къулбехьен районашкарча лаьтташта мелиораци елга дIахо хьо, Алтайски крае хьалъеш йола Алейски хиш дехка система йистеякхха.

№ 1 йолча Березовски ГРЭС-е энергоблокаш а, № 1 йолча Березовски кIоран разрезе кIора баккхара йола низалаш а болх бе йолаялийта, № 2 йолча «Бородинский» кIоран разрез хьалъе йолае, № 2 йола Березовски ГРЭС хьалъелга дIадоладе, иштта Канско-Ачински территориально-производственни комплекс хьаяра кхыдола а балхаш чакхдаха.

Саянски территориально-производственни комплексе хьалъеча предприятешка низалаш болх бе йолалулга Iалашде. Саянски алюминиеви завод йистейоаккхилга сихде. Лохерча Приангарьера ресурсаш караерзаелга доаржаде, Богучански ГЭС хьалъелга дIахо хьо, Средне-енисейски ГЭС хьалъяраи Горевски дашн цинки доалла моттиг караерзаяраи кийчон балхаш дIадоладе.

Озерный яха полиметаллаш дола моттиг караерзае отта, Тунгуйски кIоран разрез кийчъелга дIадоладе, Гусиноозерски ГРЭС-а шоллагIа аргIа хьалъелга чакхдаккха, Ула-Удэнски ТЭС-2 низалаш болх бе йолаялийта.

Ший дерригача дIоахалагIа Байкало-Амурски машинникъ даим болх бергболаш кийчбе, цу магистрала гонахьара зона боахама хьисапе шерра караерзаелга дIадоладе. Къулбехьен-Якутски территориально-производственни комплекс хьаелга дIахо хьо. Нерюнгрински ГРЭС-а шоллагIа аргIа хьалъе, «Денисовская» яха кIора боаккха шахтеи апатиташ йолча Селигдарски моттиге горно-обогатительни комбинати хьае доладе, моттигерча конкурсии кIорахи аьшкача рудахи пайда а эцаш, Гаьнарча Малхбоалене металлургически база хьаяра кийчон балхаш чакхдаха. Беркакит—Томмот—Якутск яха машинникъ хьалбе болабе.

Гаьнарча Малхбоалене бе-бе бос болеи наггахьа мара нийслуш доацеи металлаш доахилга алсамдаккха. Доагора промышленности электроэнергетикеи сихагIа дегIаухилга Iалашде, Оха — Комсомольск-на-Амуре яха газопровод, Вилюйски ГЭС-3 а, Бурейски ГЭС-а хьалхара агрегаташ болх бе йолаялийта, Усть-Среднеканcки ГЭС, Якутски ГРЭС-2 хьалъе доладе. Якутски АССР-е Депутатски горно-обогатительни комбината хьалхара аргIа хьалъяь яккха. Чкъаьрий, форда продукташ, лакха дикал йола кхачанна йола чкъаьрий продукци йоаккхилга алсамдаккха. Соя, дуга, кхыйола юртбоахама продукци йоаккхилга дегIакхувла.

СибарегIени Гаьнарча Малхбоалени районашка кадраш дIачIоагIъяр духьа цу районашкарча наьха бахара хьалий боарам айбелга сихагIа дегIаухилга Iалашде.

Кердача технически ларда тIа Къулбаседа кагийча халкъий боахам лелабара гIулакхаш эргадоахаш тоаде.

Украински ССР-е промышленни продукце боарам 18—21 процент лакхбе. 1990 шера йоаккха электроэнерги 320 млрд. киловатт-сахьатага дIкхоачае. Крымски, Чернобыльски, Запорожски АЭС-аш, Одесски АТЭЦ хьаелга чакхдаккха. Хмельницки, Ровенски, Къулбехьен-Украински АЭС-аш, Днестровски ГАЭС-а низалаш болх бе йолаялийта, Харьковски АТЭЦ, Каневски ГАЭС хьае йолае.

КIоран промышленностеи Iаьржача металлургеи предприятешта реконструкци елга, уж технически эргайоахилга дIахо хьо. Окисленни долча аьшка рудашта переработка еча Криворожски горно-обогатительни комбинатеи марганцеви руда доаккхачеи цунна переработка ечеи Таврически горно-обогатительни комбинатеи низалаш болх бе йолаялийта. Химически промышленностеи машиностроенеи продукци йоаккхилга дукха сов-эшащагIа доацаш 1,3-зза алсамдаккха. Яйгача промышленноста продукци, къаьста ленах дола кIадаши пазата барзкъаши, хьаделга дикка алсамдаккха.

Юкъера лаьрхIача хIара шера валах кийчъеча юрта боахама продукце боарам 13—15 процент совбаккха. 1990 шера ялат 52—54 млн. тоннага, шекара свекла 53—55 млн. тоннага, генараш 3,3 млн. тоннага, баьцадаараш 8,6 млн. тоннага, сомн комараши 4,5 млн. тоннага, комсаш 1,3 млн. тоннага, дулх (доадаьчул тIехьагIа эзача) 4,9 — 5 млн. тоннага, шура 24,5 — 25 млн. тоннага, фуъаш 16—17 миллиардага дIакхоачаш даха. Хиш дехкача лаьтташка шеко йоацаш хьажкIий лакха хьувкъамаш кхеду зонаш хьае. Пхе шера хий дехкара 500 эзар гектари докъадаь 640 эзар гектари лаьтташ кийчде.

Белорусски ССР-е промышленни продукци йоаккхилга 22 — 25 процент алсамдаккха. Приборостроени, радиотехнически, электронни, электротехнически промышленность, хьайбай боахаман доакъар Iалашдараи йола машиностроени сихагIа дегIакхувлилга Iалашде.

Мински АТЭЦ хьалхара энергоблок, «Новополоцкнефтеоргсинтез» объединенеи Мозырски мехкдаьтта чакхдоахача заводеи мехкдаьтта продуктайн химически бийдален, хIаьта иштта г. Жлобинерча Белорусски металлургически заводе металлокорда низалаш болх бе йолаялийта. «В. И. Ленина цIерагIча Мински тракторни завод» яхача объединене предприятешта реконструкци елгеи уж шеръелгеи дIахо хьо.

Юкъера лаьрхIача хIара шера валах йоаккха юрта боахама продукци 12—14 процент алсамъяккха. 1990 шера ялат 8 — 8,2 млн. тоннага, коартолаш 13 млн. тоннал гIезигагIа йоацаш, доакъара единицаш 27—28 млн. тоннага, дулх (доадаьчул тIехьагIа эзача) 1,2 — 1,3 млн. тоннага, шура 7,1 — 7,3 млн. тоннага, фуъаш 3,4 — 3,5 миллиардага дIакхоачаш даха.

Пхе шера 480 эзар гектар тIунеи ушалаш йолси лаьтташ, цу даькъе 390 эзар гектар къайлача дренажаца, докъаде. Полесски чутеIача моттиге юртбоахама угодеш Iаьржача хих лораяра эггара хьалхарча аргIанара объекташ хьалъяьяха.

Узбекски ССР-е промышленни продукци йоаккхилга 24 — 27 процент алсамдаккха. Химически, электротехнически, яйга промышленность, приборостроени, юртбоахама продукци чакхйоаккхилга кхы а лакхагIча темпашца дегIкхувла. Электроэнерги йоаккхилга 25—27 процент, серни кислота арахецилга 34—36 процент айде. Ангренски кIоран разрезе. Новоангренски, Талимарджански ГРЭС-ка. Узбекски металлургически заводе низалаш болх бе йолаялийта, г. Джизаке юртбоахама машиний завод хьалъе йолае.

Юкъера лаьрхIача хIара шера валах йоаккха юрта боахама продукци 14 — 16 процент алсамъяккха. 1990 шера боамби-хьоаса 1,8 — 1,93 млн. тоннага, (боамби-бийдал 5,8 — 6 млн. тоннага, биткъа хьоаса болча сортех дар 550 эзар тоннал кIезигагIа доацаш), ялат 3,2 — 3,5 млн. тоннага, доакъара единицаш 20 млн. тоннага, дулх (доадаьчул тIехьагIа эзача) 540 — 560 эзар тоннага, шура 3,3 — 3,5 млн. тоннага, фуъаш 2,7—3 миллиардага дIакхоачаш даха. Сом, комсаш, баьцадаараш, бахчеви культураш кхеелга сихха дегIакхувла.

Долаш долча хиш дехкача лаьтташта реконструкци елга, царех дикагIа пайда эцилга Iалашде, пхе шера 410 эзар гектар лаьтта хий дехкара кийчде, 1,1 млн. гектар даьгIенаш хина Iалашъе, хий дилла йолча 4,8 млн. гектар даьгIений системашта реконструкци е. Каршински Джизакскии ареаш комплексно караерзаелга чакхдаккха.

Казахски ССР-е промышленни продукци йоаккхилга 23 — 26 процент алсамдаккха. Доагора-энергетически комплекс, Iаьржеи бос болеи металлурги, машиностроени, химически, мехкдаьттахимически промышленность дIахо дегIайоалаяиза аргйоацаш лархIа.

Павлодар-Экибастузски территориально-производственни комплекс хьаелга дIахо хьо. Экибастузски бассейне кIора боаккхилга дикка алсамдаккха. Майкюбенски кIора бола моттиг караерзаелга дIадоладе. Экибастузски ГГЭС-2 низалаш болх бе йолаялийта. Экибастузски ГРЭС-3, Къулбехьен-Казахстански ГРЭС хьалъе йолае. Шульбински ГЭС хьалъяьякхха.

Мехкдаьтта дола Тенгизскии гази конденсати дола Карачаганакскии моттигаш караерзаелга сихде. Жайремски горно-обогательнии Джезказгански горно-металлургическии комбинаташкара рудаш дахараи чакхдахараи йола низалаш алсамъяха. Шалкия яха месторождени караерзае. Бакырчикски горно-металлургически, Кайрактински вольфрамови, Коктенкольски молибденови, Бошекульски цIаста горно-обогательни комбинаташ хьалъе йолае.

Юкъера лаьрхIача шера валах йоаккха юрта боахама продукци 13 — 15 процент алсамъяккха. 1990 шера ялат 30 — 31 млн. тоннага, дулх (доадаьчул тIехьагIа эзача) 1,4 — 1,5 млн. тоннага, шура 5,4 — 5,5 млн. тоннага, фуъаш 4,2 — 4,3 миллиардага, тха 120 эзар тоннал кIезигагIа доацаш, доакъара одиницаш 55 — 58 млн. тоннага дIакхоачаш яха. Лакха дикал йолча, чIоагIача, низболча сортех дола кIа, хIаьта иштта борци гречихеи йохнилга дикка алсамдаккха. Дулха хьайбаш кхоабилга, биткъеи ахбиткъеи хьоаса бола тха доаккха жа леладелга дIахо дегIакхувла. 670 эзар гектара тIара хий дехка лаьтташ дикка тоадеши болх беш йола системаш технически эргайоахаш тоаеши балхаш чакхдаха. Пхе шера 400 эзар гектар лаьтта хий дехкара кийчдаь даккха.

Грузински ССР-е промышленни продукци йоаккхилга 22 — 25 процент алсамдаккха. Электротехнически, электронни промышленность, приборостроени сихагIа дегIаухилга Iалашде.

Худонски ГЭС-е хьалхара агрегаташ болх бе йолаялийта, Грузински АЭС, г. Марнеуле стандартизированни йоацача оборудоване заводи деталепрокатни заводи хьалъе, хIаьта иштта Руставски металлургически заводаи Тбилисски ГРЭС-аи реконструкци е йолае. Лоаман довкъашка хIамаш дIаюв тракторашн машинаши арахецаргйола завод, Кутаисски автомобильни завода шоллагIа аргIа хьалъе. Марабда-Ахалкалаки яха машинникъ болх бе болабалийта, Кавказски перевальни машинникъ хьалбе болабе.

Юкъера лаьрхIача хIара шера йоаккха юрта боахама продукци 14 — 16 процент алсамъяккха. 1990 шера сортови чаь лист 650 эзар тоннага, комсаш 1 млн. тоннал кIезигагIа йоацаш, сом, комараш, цитрусаш 1,1 — 1,4 млн. тоннага, дулх (доадаьчул тIехьагIа эзача) 230 эзар тоннага, шура 850 — 900 эзар тоннага, фуъаш 1,2 миллиардага дIакхоачаш даха. Пхе шера хий дехкара 60 эзар гектар лаьтта кийчде, тIунеи ушалаши йола 35 эзар гектар докъаде. Колхидски чутеIача моттигерча лаьтташта мелиораци яраи уж карадерзадараи ду балхаш дIахо де, йолаш йолча хий дехкача системашта реконструкци е. Курортнии туристски боахамаш дIахо дегIакхувлилга Iалашде.

Азербайджански ССР-е промышленни продукци арахецилга 22 — 25 процент алсамдаккха. Электронни, радиотехнически промышленность, приборостроени сихагIа дегIаахa, электроэнергетика, мехкдаьттахимическии кхачанни промышленность дIахо дегIаахa езаш лархIа. Каспийски форда тIа, республика Малхбузени Центральнии районашка мехкдаьтта лохаши эксплуатационнии бурувтохилга шерде. 1990 шера 14 — 15 млн. тонн мехкдаьтта даккха.

Азербайджански ГРЭС хьалъяь яккха, атомни электростанции Новобакински ТЭЦ-и, хIаьта иштта г. Кировабаде грузовой автомобилей завод хьалъе йолае. Этилени пропилени арахецеи чакхъйоахеи установкаш болх бе йолаялийта.

Юкъера лаьрхIача хIара шера валах йоаккха юрта боахама продукци 14 — 16 процент алсамъяккха. 1990 шера дерригa доаккха ялат 1,6 млн. тоннага, боамбихьоаса 238 эзар тоннага (боамби-бийдал 750 эзар тоннага), комсаш 2,5 млн. тоннага, баьцадаараши бахчеви культураши 1,2 млн. тоннага, доакъара единицаш 7,2 — 7,4 млн. тоннага, дулх (доадаьчул тIехьагIа эзача) 220 — 225 эзар тоннага, шура 1,2—1,3 млн. тоннага, фуаш 1,3 миллиардага дIакхоачаш даха. Пхе шера 600 эзар гектара тIара хий дехка лаьтташ тоадеш, 75 эзар гектар дараш хий дехкара кийчдеш балхаш чакхдаха.

Каспийски форда йисте юкъарсоюзни лоархIам бола курортни зона хьаяра балхаш доаржаде.

Литовски ССР-е промышленни продукци арахецилга 13 — 16 процент алсамдаккха. Вычислительни техника, автоматизаце прибораши средстваши, культурно-бытовойи коа-карта эшеи товараш арахецилга сихха дегIакхувла. Химически продукци, дулхеи шурийн консерваш, мебель, ленах даь кIадаш, телага тIоарска кога гIирс дукхагIа арахеца. Кайшядорски ГАЭС-а низалаш, Кедайнски химически заводе серни кислота арахеца, Мажейкски мехкдаьтта чакхдоахача заводе мехкдаьтта цIендаь чакхдоаха комплексаш, хIаьта иштта СССР — ГДР яха машиннаькъа паромни переправа болх бе йолаялийта.

Юкъера лаьрхIача хIара шера валах йоаккха юрта боахама продукци 14—16 процент алсамъяккха. 1990 шера ялат 4 млн. тоннага, коартолаш 2,5 млн. тоннага, доакъара единицаш 11 млн. тоннал кIезигагIа йоацаш, дулх (доадаьчул тIехьагIа эзача) 600—620 эзар тоннага, шура 3,2—3,3 млн. тоннага дIакхоачаш яккха. Кхыча республикашта лоаттадергдолаш дикача фух долча хьайбай база хьае. Пхе шера докъадаьча лаьттай 450 эзар гектар эксплуатаце дIале.

Молдавски СССР-е промышленни продукци арахецилга 22—25 процент алсамдаккха. Агропромышленни комплекс дIахо дегIакхувла, цун эффективность лакхъе. «Плодосельхозмаш», «Молдсельхозмаш» заводаш хьалъелга, Бендерски даьре комбината реконструкци елга йистедаккха, г. Сороке скважинашта эша геофизически аппаратура, г. Единцы тепломераши хин счетчикаши арахеца заводаш хьалъе. КIадаш, пазата баракъаш, консерваш дукхагIа арахеца.

Юкъера лаьрхIача хIара шера валах арахеца юрта боахама продукци 15—17 процент алсамъяккха. 1990 шера деррига баьцадаараш 1,5 млн. тоннага, комсаш 1,8 млн. тоннага, соми комараши 1,7 млн. тоннага, шура 1,4—1,5 млн. тоннага, дулх (доадачул тIехьагIа эзача) 350—360 эзар тоннага, хьажкIий гибридни фу 70 эзар тоннага, генараш 10 эзар тоннага дIакхоачаш даха. Пхе шера хий дехкара кийчде 150 эзар гектар лаьтта.

Латвийски ССР-е промышленни продукци арахецилга, электронни, электротехнически, химически, промышленности бувзама средствай промышленности сихагIа дегIа а кхувлаш, 13—16 процент алсамдаккха. Лакха дикал йола наха чIоагIа хоатташ дола товараш арахецилга дегIадоаладе, чкъаьрий продукце ассортимент шеръе. Яйгача промышленностеи гIишлон индустреи предприятеш технически эргайоахилга, царна реконструкци елга дIахо хьо. Даугавпилсски ГЭС-а хьалхара энергоблокаш, г. Ригера промышленни роботий завода хьалхара аргIа болх бе йолаялийта, «Сарканайс метталургс» яхача завода реконструкци е йолае. Республика боахама газофикаци елга сихде.

Юкъера лаьрхIача хIара шера валах йоаккха юрта боахама продукци 12—14 процент алсамъяккха. 1990 шера ялат 2,3 млн. тоннага, коартолаш 1,8 млн. тоннага, дулх (доадачул тIехьагIа эзача) 360—370 эзар тоннага, шура 2—2,2 млн. тоннага дIакхоачаш яккха. Пхе шера 260 эзар гектарал кIезигагIа доаца тIувал латта лаьтташ докъаде.

Форда тIара транспорт, чкъаьйрий доаха флот дIахо дегIакхувла, портий боахам чIоагIбе. Санаторно-дарбан учрежденеши «Юрмала» курорта инфраструктура объекташи хьалъелга сихде.

Киргизски ССР-е промышленни производства продукци, электроэнергетика, бос бола металлурги, электронны, яйга промышленность сихха дегIа а кхувлаш, 21—24 процент алсамъяккха. Таш-Кумырскии Шамалды-Сайскии ГЭС-аш хьалъяьяха, Фрунзенски ТЭЦ-2 а Таш-Кумырски полупроводникови материалий заводе а йовхала низалаш болх бе йолаялийта. Камбаратински ГЭС-аш, Сары-Джазски горно-обогатительни комбинат хьалъе йолае. Киргизски дошув ийна руда йоаккха комбинат хьалъяьккха.

Юкъера лаьрхIача хIапа шера валах йоаккха юрта боахама продукци 13—15 процент алсамъяккха. ДаьгIенашта мелиораци яра наькъаца хьайбашта эша доакъара база чIоагIъе. 1990 шера дулх (доадаьчул тIехьагIа эзача) 220—230 эзар тоннага, шура 850—860 эзар тоннага, фуаш 640 миллионага, тха 40 эзар тоннага дIакхоачаш даккха, юкъарсоюзни фонде фуна лаьрхIача шекара свеклай 15 эзар тонна люцерна 6,5—7 эзар тонна ги лоаттаде. Пхе шера хий дехкара 85 эзар гектар лаьтта кийчде. Сары-Джаз яхача додача хин а энергетически а ресурсаех комплексно пайда эцара балхаш дIадоладе.

Таджикски ССР-е электроэнергетика, химически, яйга, кхачан промышленность, машиностроени сихха дегIа а кхувлаш, промышленни продукци арахецилга 23—26 процент алсамдаккха. Къулбухьен- Таджикски территориально-производственни комплекс дIахо дегIакхувлилга Iалашде. Рогунски ГЭС-ра низалаш болх бе йолаялийта, Сангтудински ГЭС хьалъе йолае, Явански электрохимически завод дIахо хьалъе, Таджикски алюминиеви яр йистеяккха, Таджикски дошув ийна руда йоаккха комбинат а г. Кулябера аккумулятораш хьаю завод а хьалъе йолае. гг. Канибадаме, Кулябе, хIаьта иштта Файзабадски районе а прядильно-ткацкий фабрикаш хьалъе. Памирски ГЭС, Курган—Тюбе—Куляб яха машинникъ хьалбе болабе.

Юкъера лаьрхIача хIара шера валах йоаккха юрта боахама продукци 12—14 процент алсамъяккха. 1990 шера боамби-хьоаса 290 эзар тоннага (боамби-бийдал 910 эзар тоннага, цу даькъе биткъа хьоаса болча сортех бар 320 эзар тоннага), дулх (доадаьчул тIехьагIа эзача) 140—143 эзар тоннага, шура 630—640 эзар тоннага, фуаш 710—720 миллионага кхоачаш даккха. Сомеи комсийн бешамаш шеръе, баьцадаараши шуреи йоаккхаш йола городашта гонахьара зонаш хьаелга керттерча даькъе чакхдаккха. Лоамани цун юхерчеи районашка йохкара коартолаш хьалкхею тешшаме база хьае. Пхе шера хий декхара 55 эзар гектар лаьтта кийчде. Дангарински арен Бешкентски раьгIеи караерзаелга дIахо хьо.

Армянски ССР-е промышленни продукци арахецилга 24—26 процент алсамдаккха. Машиностроене, химическии яйгачеи промышленноста, бос болча металлурге, гIишлошъяра материалий промышленноста болх беш йолча цхьайолча предприятешта реконструкци е, уж технически эргаяха, шеръе.

Армянски АЭС шоллагIа аргIа, Варденис-Джермук яха машинникъ хьалбелга дIадоладе, программаш увттаю командоаппараташ, автоматически манипуляторашта эша гидрооборудовани, лаьрххIа йола технологически оборудовани хьаю заводаш, хIаьта иштта г. Кафане трикотажни кIадаш арахеца фабрика хьалъе. Пазата хIамаши тIоарска кога гIирси арахеца низалаш шеръе.

Юкъера лаьрхIача хIара шера валах йоаккха юрта боахама продукци 12—14 процент алсамъяккха. 1990 шера ялат 330 эзар тоннага, баьцадаараш 500 эзар тоннага, комсаш 350 эзар тоннага, соми комараши 240 эзар тоннага, дулх (доадаьчул тIехьагIа эзача) 130 эзар тоннага, шура 625 эзар тоннага, фуаш 680 миллионага дIакхоачаш даха. Хий дехкача системашта реконструкци е, пхе шера хий декхара кийчде 35 эзар гектар лаьтта.

Туркменски ССР-е промышленни продукци арахецилга 20—23 процент шерде. Минеральни удобренеш 2,6-зза дукхагIа арахеца, газ йоаккхилга 86 млрд. куб. метрга дIакхоачаде. Мехкдаьттеи гази лохаш геологаша ду тохкамаш чIоагIде. Электроэнергетика, яйгеи кхачани промышленность, машиностроени сихха дегIакхувла, Марыйски ГРЭС хьалъелга йистедаккха, Чарджоуски мехкдаьтта чакхдоаха завод болх бе йолайолийтилга сихде, г. Ташаузе графитированни электродаш хьаеча завода хьалхара аргIа, Туркменски чIоагIача сплавни изделей завод, Средне-Азиатски калийни удобреней завод хьае йолае, Малхбоалеи-Туркменски территориально-производственни комплекс хьаяра ду тохкамеи проектнии балхаш дIахо хьо.

Юкъера лаьрхIача хIара шера валах йоаккха юрта боахама продукци 12—14 процент алсамъяккха. 1990 шера боамби-хьоаса 398 эзар тоннага (боамби-бийдал 1300 эзар тоннага, цу даькъе биткъа хьоаса бар 370 эзар тоннага), баьцадаараши бахчеви культураши 900 эзар тоннага, дулх (доадаьчул тIехьагIа эзача) 120 эзар тоннага, шура 380 эзар тоннага, фуаш 390 миллионага, тха 14—15 эзар тоннага, доакъара единицаш 5,3 млн. тоннага дIакхоачаш яха.

Пхе шера хий дехкара кийчде 106 эзар гектар лаьтта. Каракумски канала зонера хин боахам хьалбелгеи лаьтташ комплексно карадерзаделгеи дIахо хьо.

Эстонски ССР-е сланцашта переработка ю, электронни промышленности приборостроении сихагIа дегIа а кхувлаш; промышленни продукци йоаккхилга 13—16 процент алсамдаккха. Культурно-бытовойи коа-карта эшеи товараш дукхагIа арахеца. «Куремяэ» яха сланцаш доаха шахта хьалъе йолае. Новоталлински форда порт хьалъяь яккха. Виреши-Таллин яха газопровод хьалъе.

Юкъера лаьрхIача хIара шера валах йоаккха юрта боахама продукци 12—14 процент алсамъяккха. 1990 шера доакъара единицаш 4,4 млн. тоннага, дулх (доадаьчул тIехьагIа эзача) 245—250 эзар тоннага, шура 1,4 млн. тоннага дIакхоачаш яккха. Бекони хьакхарч кхоабилга дегIадоаладе. Пхе шера 85 эзар гектар тIунал йола лаьтташ докъаде.

XIII. ДОАЗОЛ АРАХЬАРА ЭКОНОМИЧЕСКИ БУВЗАМАШ ДЕГIАКХУВЛАР

СЭВ членаш долча мехкашта керте латтарий Экономически совещане решенеш лерргIа чакхъяхара ларда тIа вежарашха долча социалистически мехкашца дIа-юха леладу боахама бувзамаш ма могга эргадоахаш тоа а де, дIаьхегIа а хилийта. Халкъбоахама эггара лоархIамегIара декхараш кхоачашдеча, социалистически содружества цхьоагIои барти, дунен тIара цун позицеш чIоагIъеча социалистически экономически интеграце таронех кхы а биззагIа пайда эцилга Iалашде.

Iилма, техника, промышленноста, юрта боахама, транспорта, капитальни гIишлошъеча сферера йоккхий проблемаш цхьана эффективно кхоачашъяр духьа, хIаьта иштта производствашa специализации кооперировании елга, вIаши цхьана торговли лелаелга, иштта кхыдола а гIулакхаш дIа-юха леладелга дегIадоаладара керда формаши таронаши хьагучаяхар духьа СЭВ-а рамкашка а шинна оагIоно дIа-юха а экономически Iилма-технически политика даькъе вежарашха долча мехкаша экономически социальнии дегIаахара планашта ю координаци кхы а йиззагIа чакхъяккха. Экономическии социальнии дегIаахара планашта тIа-тIа йиззагIа координаци ю. СЭВ членаш долча кхыча мехкашца цхьана Вьетнама Социалистически Республикана, Куба Республикана, Монгольски Халкъа Республикана общественни производство дегIайоалаелга а цун эффективность лакхъелга а сихдеча дунен халкъашта юкъе къахьегам дIа-юха бекъача уж шерагIа дакъа лацийтара юкъеозар духьа царна интернациональни новкъостал дIахорча хана а лоаттаде.

СЭВ членаш долча мехкашца, коллективно тIайiю решенеш теркал а еш, хьалхалатта техника, технологи, материалаш хьаяреи юкъейоалаяреи даькъе ю коопераци шеррагIа йоаржае. Цу балха объединенеши предприятеши шерагIа юкъеоза, цу даькъе вежарашха долча мехкий предприятешца юкъарчал доацаш вIаши леладу производственни бувзамаш дегIадоаладара, хIаьта иштта цхьана предприятеш хьаяра накъаца а озаш. ДIа-юха лоаттаеча изделей технико-экономически боарами дикали ма могга лакхъе. СЭВ рамкашка стандартизации унификации елга шерде.

СЭВ членаш долча мехкашца цхьана цхьайола йоккхий проекташ: Ямбург — СССР Малхбузен доазув яха магистральни газопровод, атомни электростанцеши йовхал тела атомни станцеши, Криворожски горно-обогательни комбинат хьалъяр. Каспийски форда юхе чуккхийттача моттигера мехкдаьттеи гази йоаккхилга карадерзадар, содружества мехкий ВIашагIтеха йола энергосистема дIахо шеръяр — кхоачашъелга Iалашде. Юрта боахама материально-технически база дегIайоалаяр, яйгача, кхачан промышленноста предприятеш эргаяхар, наха чIоагIа хоатташ дола продовольственнии промышленнии товараш дIа-юха лоаттаделга шердар духьа, вIаши цхьана увтта а еш, мероприятеш чакхъяха. Доагорахи бийдалахи рационально пайда эцарн царна ма могга кхомбари, производства хьашташка дIайода энерги, материалаш кIезигъяр, энерги йоалла керда моттигаш караерзаяр духьа вежарашха долча мехкашца, вIаши барт болаш, гIулакхаш чакхдаха.

ДегIаухача мехкашца дIа-юха леладу гIулакхаш кIоаргде. Производствана Iалама ганзаш юкъеозара, цу мехкашкара товарни ресурсаш алсамъяхара, шоай къаман экономика хьаяраи дегIайоалаяраи, шоай лоIамерча кортамукъачеи прогрессеи наькъагIа дIахо ахара гIо а деш, промышленни объекташ хьалъяра, транспорт дегIакхувлара, юрта боахама механизации лаьтташта ирригации яра, минеральни бийдали доагори мел миссел да хьожаш геологически тохкам бара, къаман кадраш кийчъяра хьакъехва а, иштта кхыча гIулакхий даькъе а царна новкъостал де. Цу мехкашца торгови, экономически, Iилма-технически бувзамаш лоаттадара, вIаши цхьа барт а болаш, йIаьххача хана лаьрхIа оттаю программаш лерргIа чакхйоахилга дIахо хьо.

ВIаши пайданечеи цхьатарарча бокъоний ларда тIа, из хьаштдолча капиталистически мехкашца лоаттаду торгови, экономически, Iилма-технически бувзамаш чIоагIа а хилийта, дегIа а кхувла.

Доазол арахьарча мехкашца лелаеча торговле структура, эггара хьалха машинаш, оборудовани, иштта лакхача боараме переработка яра эша кхыйола продукци йохкилга алсамдаккхара чотагIа а еш, тоае.

XIV. ХАЛКЪА БОАХАМА ДОАЛ ДЕЛГА ЭРГАДАЬККХА ТОАДАР

Халкъа боахама доал дар дIахо а эргадоаккхаш тоаделга чакхдаккха. Планировани, экономически рычагаши стимулаши, доал дара организационни структураш вIаши цхьана органически кхотае декхарийла йола доал дареи боахам лелабареи система комплексно дегIакхувла. Производство дегIакхувлара сихха интенсивни наькъ тIа довлара, Iилма - технически прогресс сихъяра, общественни хьашташ мамогга дизагIа кхоачашдара тIаерзае из система.

ШийтталагIча пятилетке экономика деррига доакъош боахама доал дара кердача методашка даха.

Боахам лелабеча берригача боарамашка цхьанне централизованни хьисапе кулгалделга инициативаца, творчески хьинарца, лакхахь бехктохамца цхьаьна хилийта. Демократически централизма халкъа боахама доал деча лерргIа эргIабоахаш тоа а е, дегIа а кхувла. Производства доал деча къахьегамхой дукхагIа юкъеоза.

Халкъа боахама кулгалдеча централизованни хьисап чIоагIде. Эггара хьалха социально - экономически дегIаахара, халкъбоахама пропорцеш эргаьха тоаяра, юкъмоттигера Iилма-технически декхараш кхоачашдара, объединенешта, предприятешта болх бара аьттув бола хьалаш хьадара йола эггара лоархIамегIара проблемаш кхоачашъяр духьа тIадерзадаь хила деза боахама доал деча эггара лакхерчар низаш. Доал дечара отраслеви органий балха боарам айбе.

Союзнии автономнии республикай Министрий Советий, халкъа депутатий Советий бокъонаш шеръе, экономически социальнои дегIаахара дешаш шоай ханнахьеи нийсеи къестадара даькъера цар бехктохкам айбе.

Къахьегама коллективаех долча СССР Закона положенеш лерргIа кхоачашъелга Iалашде, планаш оттаеча, производствено - боахамен социальни хьисапера декхараш кхоачашдечуча цар роль лакхъе.

(Нистедоалар 4-ча оагIо тIа).

1986—1990 ШЕРАШКА А 2000 ШЕРАГА КХАЧЧАЛЦА ЙОЛЧА ЮКЪА А СССР ЭКОНОМИЧЕСКИ А СОЦИАЛЬНИ ДЕГIАЙОАЛАЯРА КЕРТТЕРА ЛОСТАМАШ

(Инстедоалар. Долалур 1, 2, 3-ча оагIош тIа).

Политически боахам лелабараи кулгалделга цхьана чакхдоаккхаш, лакха вIаштIехьбаьнна, гIулакх тIах аьнна леладеш, из кIоарга довзаш, дисциплина йолаш, тIадилла гIулакх хIаравар бехктокхамца кхоачашдеш хилар санна дола ленински дIадехараш ший ларде ухка боахам лелабара социалистически стиль массе а метте чIоагIъе.

Социалистически законности правопорядоки чIоагIъе, моллагIча тайпара лелаяь а ведомственности местничествои лелаечарца тIагIертта къовсам лоаттабе. Объединеней, предприятей, колхозий, совхозий боахам лелабара балха тIа администрировани елга, ца эша тIахьожам лоаттабелга, ца йоагIа регламентаци елга юкъе ма дита.

СЭВ членаш долча мехкашца цхьана планировани ярей боахам лелабарей даькъе Iоаяь хьалхалатта опыт дIа-юха эцилга тоаде.

Керттерча производственни звенои — Iилма-производственни а производственни а объединенейи предприятейи лоархIам айбе, цар бокъонаши декхараши вIаши органически дувзаденна хулга Iалаш а деш. Объединенеши предприятеши шоай лоIамагIа боахама гIулакхаш чакхдоахаш хулга, шоай производство технически а вешта а эргайоахаш тоаяра, планировани яра даькъера цар таронаш дикка шеръе.

Бухсоццаш хьахулачуң хьалхара продукцена поставкаш яра декхараш кхоачашдара, ресурсай деррига тайпаех дикагIа пайда эцара даькъера объединенейи предприятейи экономически бехктокхам айбе. Боахама механизмо производство сиха алсамъяккхараи цун эффективность лакхъяраи, керда техника юкъекхувлара, технологи даим эргайоаккхаш тоаяра, лакха дикал йола продукци мара яра ца хецара къахьегама коллективаш мамогга чIоагIагIа тIаерзаелга Iалашдолда.

Объединенешеи предприятешеи производство дегIайоалаяра, къахьегамах алапи телара, социальни дешаш кхоачашдара хьанйеча средствай дукхал е кIезигал боахам лелабеча царна бухсоццаш хьахулачунга хьежка мара ца хулга цIенхаштта Iалашде. Производство дегIайоалаяраи социальни декхараш кхоачашдараи объединенейи предприятейи кара ютача средстваех къахьегама коллективаша шоай лоIамагIа пайда эцилга шерде. Объединеней, предприятей фондий чотагIеи банкий кредитегIеи чекхйоахача мероприятешта эша материально-технически ресурсаш эггара хьалхарча аргIагIа хьежаелга Iалашде.

Социалистически яхьа формаши из вIаштIехьйоаккхилгеи эргадоаккхаш тоаде, балха тIа доккхий толамаш дахара из тIаерзае.

Планироване Iилмаң боарам лакхбе. Мохк социально-экономически дегIанхувлилга сихдара, общественни производства прогрессивни структураш хьаяра, цун интенсификаци яра, сбалансированнои пропорциональнои дегIаахара, производственнии Iилма-техническии потенциалах эффективно пайда эцара цо ю воздействи чIоагIъе. Iилма-технически прогресса карагIдаьннараш пайда эцара кIийлен тIа деррига доакъош дегIанхувлилга Iалашдеш хургйолаш планови заданеш увттаяра де мел эшар де.

ЙIаьххача хана лаьрхIа прогнозаш ю, перспективни, текущи планировани вIаши ювзилга чIоагIде. Паччахьалкхен план оттаеча хана СССР Iилма-технически прогресс яра комплексни программа, СССР производительни низаш дIа-юха дийкъа нийсдара Генеральни схема йиззагIа теркалъе. Планови расчеташ яра автоматизированни системах шерагIа пайда эца.

Берригача боарамашкара боахам лелабара гIулакхаш вIаштIехьдоахачара пятилетка планий лоархIам айбе. Планови дисциплина чIоагIъе. Доал дара ерригача звеньяшка эшаш йола производственнии финансовии резервашхьае.

Планированена прогрессивни экономически нормативай системаш юкъекхувлилга Iалашде. Доал дареи планировани ярей деррига боарамашка нормативни методех шерра пайда эца.

Планови хьокхамий система эргайоаккхаш тоае, халкъа боахаме бухсоццаш хьахулачоа из тIаерзаелга чIоагIде, къахьегама, материальни, финансови ресурсех мел эффективно пайда эц, продукце дикали из кердаяхара боарами хьахьокхаш долча хьокхамий лоархIам айбе.

Отраслевой, территориальни, программни планировани вIаши цхьана йийза лелаелга Iалашде. Шоайла вIаши дувзаденнача доакъошта планировани яра боарам айбе. Территореш экономически социальнии дегIакхувлара комплексни планировани елга тоаде.

Мехка центральни Iилма-экономически орган хиларах тарра, СССР Госплана лоархIами бехктокхами айбе. Йоккхийча экономически районийи территориально-производственни комплексайи боахама планировани елга эргадоаккхаш тоаде.

Материально-технически Iалашо яра паччахьалкхен юкъара система дегIа а кхувла, эргайоаккхаш тоа а е, поставкаш яра дисциплина кхоачашъярах, бийдал, материалаш, производства отдходаш кхомбеши рациональнои дIаухийтилга Iалашдарах бола Iалашо еча органий бехктокхам лакхбе. Продукце технически борамаи дикалаи потребительно воздействи яра таронаш шеръе, йIаьххача хана лаьрхIа дола боахама бувзамаши оптови торговлии дегIакхувла.

Экономически рычагийи стимулийи действенность лакхъе. Доал дара экономически методий лоархIам чIоагIбе, производства ерригача звеньяшка боахама расчет чIоагIъе. Объединенейи предприятейи кара ютача средствай дукхал цар балха тIа карагIдаьннарашца ювзаш йола пхе шера планий заданеши увттаю экономически нормативаши ларде ехка езилга тIа-тIа дукхагIа теркал а деш, хозрасчетни хьисапе дIа-юха леладу гIулакхаш вIаштIехьдоахилга Iалашде. Пхе шера план кхоачашъеча хана уж нормативаш стабильни хулга Iалашде, Къахьегама коллективерча члений материальни безам совбаккхара йолча средстваех пайда эцара йола объединенейи предприятейи таронаш шеръе.

Производства эффективность лакхъечара, кхомбара режим чакхйоаккхачара, керттера фондаш кердайоахачара, оборотни средстваш хувцилга сихдечара, производствага дIадодар лохдечара, цун рентабельность лакхъечара экономически рычагий лоархIам цIенхаштта чIоагIбе. Амортизационни отчисленех пайда эцара нормашкеи порядкагеи цIаькха хьажа.

Маьхий система эргайоаккхаш тоае. Производства хьокхамий дикал, общественно дIаахийтанза баргбоацача къахьегама боарам кхы а биззагIа царга гIолла хьахьокха. Финансово-кредитни гIулакхаш дегIакхувла, халкъа боахаме платежни дисциплина чIоагIъе.

Ресурсех рациональнои кхомбеши пайда эцилга Iалашдечара, доал ца хиларца, совлен хIамаш йоаярца, социалистически доалахье лораяра тIехьа лоаттабу къовсам чIоагIбечара учета, статистика, тIахьожама лоархIам айбе. Контрольно-ревизионни болх тоабе.

Халкъа боахама деррига боарамашкеи ерригача звеньяшкеи **доал дара организационни структура эргайоаккхаш тоае.** ДукхагIча даькъе шин звенох латтача доал дара системага довла дезилга теркал а деш, халкъа боахамеи промышленностеи доакъошта кулгалдара керда генеральни схемаш белгалъяха, хIаьта из эшаш моттиг яле, отта а е. Юкъарсоюзни къахьегам бекъача союзни республикай лоархIами моттиги теркал а еш, цар халкъа боахама доал дара структура тоае.

Шоайла ювзаеннача отраслей группашта доал дара органаш хьае. Отраслешта юкъерча гIулакхашта кулгалдара формаш эргайоахаш тоае. Боахам лелабеча керда методаш юкъекхувлара, объединеней, предприятей бокъонаш шеръялар теркал а деш, министерствайн ведомствайн структура а функцеш а къоастае. Отраслеш дегIаахара перспективаш белгалъяхара, лоархIамегIа йола пропорцеш хьаяра, цаI йола Iилма-технически инвестиционни политика оттаяран кхоачашъяран цар низаш тIадерзаде. Паччахьалкхен планаш кхоачашъяра, вай ханарча технически боараме отрасль комплексно дегIайоалаяра, производствана специализации кооперированни яра дешаш эффективно къоастадара, отрасла продукцеца халкъа боахамеи наьхен хьашташ кхоачашдара бола министерствай бехктокхам айбе. Министерствайи ведомствайи балха стили методаши тоаяра гIулакхаш чакхдаха.

Iилма-производственни а производственни а объединенеш дегIакхувла, цар Iилма-технически подразделенеш чIоагIъе. Iилма-технически боахамеи декхараш кхоачашделга сихде дезаш йола, эшаш моттиг нийслой, отраслей юкъара объединенеш хьае. Йоккхий, юкъера, зIамига специализированни предприятеш эшача боараме оптимально вIаши таръяь хулга Iалашде.

Доал дара аппарата балха эффективность лакхъе, доал деча органий бокъонаши декхараши дIа-юха декъилга хьадда оттаде, совйола звеньяш дIаяха, балха дублировани елгеи параллелизми дIаяккха, доал дара болх вIаштIехьбоаккхилгеи цунна технически Iалашо елгеи тоаде.

Производствеи доал дечеи болх беча наьха дукхал оптимальни боараме нийсъяь хулийтилга Iалашде. Доал ду аппарат дикка кIезигъе, дарегIа хилийта. ХIара деннара гIулакхаш кхы а сихагIа кхоачашде, кагийи лоадам боацаш долеи дешаш къестаде ца дезаш мукъаялийта центральни органаш. Балха тIара формализм, бюрократизм тIагIертта дIаяккха, инструкцеши указанеши чIоагIагIа кIезигъе.

Боахама а социально-культурни а дешашта доал дечара **республиканскии моттигерчеи органий лоархIами бехктокхами лакхбе.** Юкъарчал йоацаш бахача наьха хьашташ кхоачашдарца дувзаденна цу органий отраслешта планировани яраи кулгалдараи йола бокъонаш шеръе.

Союзни автономни республикай Министрий Советий, халкъа депутатий моттигерча Советий исполкомий болх эргабоаккхаш тоабе, шоашта карарча доазон тIара экономика комплексно дегIайоалаяра, къахьегама, бийдала, доагора-энергетически ресурсаех рационально пайда эцара, производствана кооперировани яра, боахама эффективность дегIаъоалаяра даькъера цар лоархIам лакхбелга Iалашде. ЙоагI-йоагIача территорешка йолча объединеней, предприятей, организацей боахам лелабеш беча балхах хьаьиннаӌунга хьежжа моттигера бюджет хулга чIоагIде.

Керда дIадехараш теркал а деш, боахама кулгалхойи специалистийи кадраш, къаьстта лакхерчеи юкъерчеи звенох яраш, кийчъяра система тоае. Вай ханара Iилмаң, технически, экономически знанешца цхьана шерра кругозор, организаторски говзал йолаш, паччахьалкхен юкъара хьашташ хьалхарча моттиге а увттадеш, декхараш кхоачашде могаш йола кадраш кийчъе. Кулгалду болхлойи специалисташи хьахоржилга, балхаш тIа дIа-юха нийсбелга, юхакийчбелга тоаде, кадрашкара хьадехараш доккхагIа хилийта.

* * *

1986—1990 шерашка а 2000 шерага кхаччалца йолча юкъа а СССР экономическии социальнии дегIайоалаяра Керттера лостамаш — боккха политически лоархIам бола документ. Цу тIа белгалъяьхай шоацка уж кхаьчача советски наьха хьал-таро айелга дикала кхы а лакхагIча боараме кхоачадергдола, вай Даьхен экономически обороннии низ дIахо чIоагIбергбола рубежаш.

Мохк экономически социальнии дегIаухилга сихдара КПСС-о белгалбаьккха болх ший масштабашка диллача Iалаьмате боккха ба. Керттера лостамаш кхоачашдара партегара, болхлой классагара, колхозни ахархошкара, къахьегача интеллигенцегара дIадехаргда чIоагIа низ тIабохийтилга, хIаьта из парте юкъара, халкъа юкъара декхар а хинна дIаотта деза.

ХIанз керттердар сенах латт аьлча, из латт КПСС ЦК апрельски (1985 ш.) Пленума решенешка хьежжа, болх эргабаьккха хувцилга Iалашдарах, боахам лелабеча ерригача сферашка беча балха тIа дика хувцамаш дарах, вай мехка кара мел долчох — хьаьча боккха низ болча экономическии Iилма-техническии потенциалах, йолаш йолча таронехи кхоачамехи — ма могга дикагIа пайда а эцаш, дIадохийтар кIезигагIа а долаш кхы а доккхагIа толамаш дахарах. Доккхий толамаш дахар, хьакъале боахам лелабар Iалашделга из маIан долаш да центнерча а моттигерча а къахьегама коллективашкара, партийни, советски, боахама органашкара, ерригача общественни организацешкара тахан дIадехараш. ХIара объединенеи предприятеи, цехе а производственни участке а белгалъяьха хила еза кхы тIа дIадохийтар ма могга кIезигагIа а хулийташ, хьадоаккхар ма хулла доккхагIа хулийтаргдола звеньяш.

Эггара хьалха биззача боараме пайда эца безаш я, ма дарра аьлча бухбоацача, сага факторах, нахах, уж лакха организованность, дисциплина, порядок йолаш хиларах латта резерв.

Белгалъяьха планаш кхоачашъяра даькъе боккха бехктокхам тIабуж наьха политически къахьегамеи хьинар айдеча керте латта, цар инициативеи творчески дIадоладаьраши массе тайпара хьаллувца декхарийла болча коммунисташта, партийни организацешта. Из дара союзни республикай компартей ЦК-ша, крайкомаша, обкомаша, окружкомаша, горкомаша, райкомаша, юххьанцарча партийни организацеша шерра политически организаторски болх шерра боаржабе, йолаш йолча резерваех эффективно пайда эцилга, кхомбара режим цIенхаштта чакхйоаккхилга Iалашде, массе а метте боахам лелабара ленински стиль юкъейоалае, хIара къахьегамхо, хIара къахьегама коллектив творчески, деррига низаш оарцагIдаьха къахьегаш хургйолаш кхетам балара болх кхы а хьинарегIа бе беза. ЛоархIаме да кадраш хIамах кайоалаш хилар, наьха экономически хьакъали психологии болх кердача тайпара вIаштIехьбаккхара тIадерзадеш хувцар, тIадиллача гIулакха хьалхара бехктокхам лакхбар тIагIертта леладелга.

Боахама а социально-культурни а дешай даькъерча шоай бокъонех биззагIа пайда эца безаш я халкъа депутатий Советаш. Социалистически яхь кхы а шерагIа йоаржае, планови заданеш кхоачаш а тIехкхоачаш а яра, къахьегамхой производственни бытовойи хьалаш тоадара, болхлой профессиональнии юкъаркультурнии боарам лакхбара тIагIертта къовсам лоаттабе, хьалхалатта опыт шерагIа йоаржае, производственни социальнии дешаш кхоачашдечара къахьегама коллективай лоархIам айбара гIо де декхарийла я профсоюзаш. Кагирхой энтузиазм, доккха хьинар хьалхашка оттадаь декхараш кхоачашдара тIадерзаде деза Ленински комсомоло.

МоллагIча тайпара яь а паччахьалкхен дисциплина телхаерацта, доал доацаш боахам лелабераща, къа ца хьегаш мичча бесса яьккха а хIама яккхара тIакхувраща чIоагIа духьале а хинна дIаотта беза халкъа тIахьожам.

СССР экономически социальнии дегIакхувлара Керттера лостамаш — къахьегамхошта, берригача советски наха болх хьабара йола хьадда программа.

Халкъа хьал-таро дIахо тоаяра, вай общество массе оагIорахьара дегIайоалаяра хьашташкара хьадоагIа мехка экономически низ чIоагIбара, хьалхацка этта доккхий Iилма-техническии боахамеи декхараш кхоачашдара йола парте директива я из.

Белгалдаь декхараш кхоачашделга мехка чухьа хинна па Iеш, дунен халкъашта юкъерча арене а боккхача лоархIаме хургда, социалистически экономически интеграци кIоаргъяра, тайп-тайпара общественни строяш йолча паччахьалкхенашта юкъе уж шоайла машаре яхара принцип дIахо чоIагIъяра, шийна безам тIаозача социализма идейи низ совбаккхара гIо дергда цо, дунен таI машара гIулакх чIоагIдеча юкъехьу алсамо дакъа хурга цох.

КПСС ЦК чIоагIа тешаш я шийтталагIча пятилеткана а 2000 шерага кхаччалца йолча юкъа а парте хьалхашка оттадаь декхараш кхоачашхургхиларах. ТIаккха кхы а диззагIа хьагучадаргда социализма кхоллама низаш, вай Советски Даьхе кхы а йIаьхегIеи низболашагIеи хургья, Цунна дола тешал — советски наьха кхоллама къахьегам, партеи халкъеи йохаргйоаца цхьоагIо.

ЙОАЗОНХО А ПУБЛИЦИСТ А

(МУСАЕВ МАХЬМАДА 70 ШУ ДУЗАШ)

Мусаев Махьмад ваьв Бухне юрта 1915 шера. Школа чакхъяьккхачул тIехьагIа Махьмад Грознерча крекинг-заводе кочегара гIончалла балха отт. ТIехьагIа оператор волаш къахьег цо. Иштта ахархочун воIах болхло хул.

— Iалаьмате гIоза шераш дар уж, — йоах Махьмада, — хьалхарча пятилеткай шераш. Шоашка дена ираз кхета а деш, массане хьинаре къахьегар. ЗIамига вар, воккха вар дог айденна, керда вахар Iодуллаш а, чIоагIдеш а. Даьхе хозъеш а вар. Болх баь ца Iеш, хIаранар дешара тIакхувра. Массане дика кхетадора керда вахар Iодуллаш боахка нах дийша хила безилга. Цудухьа дукхачар тайп-тайпара курсаш йоахар, кхычахьа деша ухар. Дийша нах къаьстта чIоагIа эшар, вIалла ца хинна ираз кхаьча хиннача вай халкъа — нохчашта, гIалгIашта. Дешар — хьакъал оал халкъо, дешаро дуне довзийтад, бIаргашкара боад дIаьякхай. Цудухьа, из боад дIайоаккхаш, цхьа дешара моттиг йитацар вайнаха, деша ца отташ, тайп-тайпарча моттигашка балха увттар. Цу хана комсомола обкомо радио балха хьожаву дийша а. болхлочун къахьегам байза а вола зIамсаг.

Радио баьча балхо дикка гIо ду хургволча йоазонхочунна, дукхагIа деш цо тайп-тайпара книжкаш, каст-каста хьеж кинога, ух из ший къаман театре. Цу хана Iалаьмате чIоагIа дешар массане а Н. Островске «Миштa чIоагIлора болат» яха роман, цкъа хьежа ца Iеш, массехказа хьежар «Чапаев» яхача фильмага. Цудухьа йоах Махьмада:

— Цу романа а, цу фильмо а кхетам луш кхеь я тха поахале.

Мусаев Махьмада эггара хьалхара ший дувцар яздир 1939 шера. «Дошо гуйре» яхаш дар из. Къахьегама наьха дог гIоздоаккхаш, цар хьийга къа беркате алсамдоаккхаш йиза ена гуйре яр къоначa авторо хестаеш хиннар, цудухьа я из гуйре дошо а.

Къаьстта литературе беркате болх бе волалу Мусаев кховзткъалгIча шерашка. 1960 шера Нохч - ГIалгIай книжни издательстве арадоал цун эггара хьалхара книжка. Дувцарий а повестей а сборник. Цу книжка гучадаькккхар Мусаевна эггара хьамсарагIа яр кагирхой тема йолга.

— Из бакъда, — йоах Махьмада. — Со чIоагIа хьог кагийча нахахи мехкарехи. Вайх хIаравар ший хана къона хиннав. Цу хана вайна дагахиннар да тахан уж хьогаш а тIакхувш а дар. Вай къона тIехье Iалаьмате дика кхувш латт. ДукхагIча даькъе къахьегам безаш, цунна тIакхувш, даьй дикача традицешта тешаме йолаш а я из. Цул совгIа, бакъдар аьлча вахарца товш доаца тIехьдиса тIулакхаш а кIезига доахк царех. Уж кхы а дикагIа хилар: сона лайна ца Iеш, вайна массанена а эшаш дола хIама да. Цудухьа сай произведенешка дикадар хоастадеш, водар дегаздоаккхаш кхолла гIерт со хIара сай турпалхочун сурт-сибат.

КIоарга йоашх из тема Мусаев Махьмада ший эггара хьалхарча «Ираза овла» яхача повеста тIа а. Цун керттера турпалаш къона колхозникаш — йоI Белитеи зIамсаг Русланни. Тайп-тайпара йола новкъарлонаш кIезига нийслац цар вахара наькъа тIа: йоахар, харцо, тийшаболх, кхыдар. Наьха йоахарах ца кхераш, харцонна а тийшача балха а майра духьала отташ хиларца, цар аьттув боал шоай безам лорабе а, цунна тешаме хила а, шоаш лехача иразага кхача а.

Нохч - ГIалгIай литературе приключенчески а производственни а тема йоашхаш эггара хьалха лард йолла волавенначарех цаI ва Мусаев Махьмад. Иштта, цун «Дошо брошка» яха повесть хетаяь я советски милицена, цунна тешаме а шоай балха мутIахьа а болча дог-майрача наха. Вай гIозача вахарах вайна деза а долча хIамаех белаш, къа ца хьегаш мерза даа а, хоза дувха а дага йола йовсараш, нийсагIа аьлча, жуккаргаш езаш вац автор. Повеста керттера турпал — следователь Азамат. Цхьанна хIамах шийзздел, эхь-юхь дохкаргдоацаш, цу йовсарашца а уж хьаллоацаш барашца а цIаккха а барт-цхьоагIо хургдоацаш вола саг ва Мусаева турпал. Атта никъ бац цун бар. нийслу гIалаташ а, бакъда, фуннагIа хиннадар аьнна, шийгара даьнна гIалат лочкъадергдолаши шеа тIалаьца гIулакх, наха пIелг тIахьокхаргболаш дIахьоргдолаши саг вац Азамат. Оасар деш беш цIенъеш санна, вай вахара юкъе харц нах а тайп-тайпара жуккаргаш а кIезигагIа хургйолаш къахьегаргдолаш вола тешаме саг ва йоазанхочун турпал. Иштта тешаме а, бокъонца вай ханара турпал а ва цун «Анзор» яхача повестера зIамсаг Анзор а. Тамашне дукха тайп-тайпара новкъарленаш нийслу цун вахара наькъ тIа а. Вакъда, халонаша вохоргвола саг вац Анзор. Къаьстта майра духьала воал из, дувцар цаI а долаш, леладу гIулакхаш бIеха а дегаза а долча Хизар-моллана. Ший бе, кара хIама кхоаче, ди меттел, деррига дуне а дохка кийча вола саг ва Хизар-молла.

Къонабараштa хетадаь да Мусаев Махьмада «Тепча яьнначул тIехьагIа» яха роман а. Вай вахаре хIанз а тIехьа нийслуш долча кхоачамбоацарех дувц йоазонхочо. Сел чоалхане яц цун сюжет. Советий Iаьдал доаккхаш а из чIоагIдеш а, массаза эггара кхерамеча моттиге лаьттача, бакъда, цIаккха а цхьанна а моттиге сага дог кхардаргдолаш эсала гIулакх шийгара гуча ца доалийташ, хьинаре къахьегаш а, наха могаш дола гIо-новкъостал деш а хьавеначa къаьнарча коммуниста, тIема а къахьегама а ветерана Мурдала, хьунагIа чарахье вахача коравоагIа цхьа кIаьнк. Да тIем тIа вийна бо. Шоай тIехье йоацаш бола Мурдал а Зелиха а Iалаьмате гIадбуг цу гIулакхо — шоай воI ву цунах.

Берриге шоай безам цунна дIалу, Мовсарах визза вола саг ве гIерт уж. Цу гIулакхо корзагIвоаккх Мурдала воша Сардал. Веший дакъа, малад ца ховш долча бIижага кхоачаргда, яхаш. Бала а бола а битац цо гонахьа мел бола нах: Мурдал, Зелиха, ший сесаг, къонгаш. Тайп-тайпара питам юкъе кхувсаш Мурдал а Мовсар а шоайла эгIабе гIерт. ЦIагIара из вадийта гIерташ, тайп - тайпара йоахар дувц Мовсарга. «Массаза а нахаца хила, лархIа уж. Цар гIайгIа а бала а, цар ираз а той а царца цхьана декъа. Ишта хьо хуле, моллагIча халонех цар кIалхаравоаккхаргва хьо, ваха а лела а Iомавергва хьо. Нагахьа санна хьайна новкъостий а доттагIий а эше, хье а Iомале новкъост а доттагIа а хила... Болхлочун кулгаш дунен тIа эггара сийдолаш дараш да хьона, къахьегам безаш, цунна тIакхувш хила, болхлой кулгаш — турпалий кулгаш. Кхыметтел малх а болхлочун тIаьръюкъера хьал боал хьона», яхаш Мурдала кхевеча Мовсара вахар хIаланду цо, ишта бала бахьаш, ханал хьалха вув ший воша Мурдал а. Иштта бIеха, дегаза саг ва Сардал.

Йоазонхо хинна ца Iеш, драматург а ва Мусаев.

Эггара хьалха цо язйир, Сийлахь - боккхача Даймехка тIем тIа советски халкъа карагIдаьнна къонахчали денали гойташ йола «Тийрка талгIеш» яха драма. Нурадилов Ханпаший цIерагIча Нохч - ГIалгIай паччахьалкхен театра сцена тIа оттаяьча хана, республика культура министерствас цунна хьожайир поощрительни преми. Иштта цу театра сцена тIа баьлар «Цхьан юрта» яхача цун шоллагIча пьеса турпалаш а. Из хетаьй авторо Нохч-ГIалгIай юртарча таханарча вахара. ХIаьта дукха ха йоацаш цIаькхаза байзар театр дезарашта «Парткома секретарь» яхача цун кердача пьеса турпалаш. Таханара партийни кулаглхо ва цу пьеса керттера турпал — совхоза парткома секретарь Зайнди. Пьеса керттера чулоацам — цуннеи совхоза директораи юкъера къовсам. ХIаьта из къовсам бувзабеннаб тахан вахаро хьалхашка оттаду декхараш цар тайп-тайпара кхетадеш хиларах.

Мотт хоза, цIена болаш язъяь я Мусаев Махьмада ерригa произведенеш, из дика кхет нохчий меттах. дика йовз цу метта къайленаш. ЦIаькхаза а из гучадоал, эрсий метталара цо нохчий меттала яьхача А. Фадеева «Разгром», З. Орджоникидзе «Большевика никъ», А. Гайдара а кхыча яздархой а произведенеш ешаш.

Тахан а тIехьа Iалаьмате актуальни да ткъо шу совгIа хьалха Махьмада яздаь «КIай корта бар» яха дувцар. Къаракъо хIалакьеча сага кхелах дувц йоазонхочо. Дувц дешачун Iалаьмате дог тохадолийташ, кIоарга а дика а из тема йоашхаш, малар а цунна тIакхувш вар а дегазвоаккхаш.

ХIанз Мусаев Махьмад болх беш ва «Бембулат» яхача исторически романа тIа. Кастта из деша аьттув хургба цун кхоллам безаш болчар.

Вайна лов из тема йизза яшха цун аьттув балар.

Б. АБАДИЕВ.

Редактор
О. Б. ГАДАБОРШЕВ.

ТЕЛЕВИДЕНИ

12 НОЯБРЬ
I ПРОГРАММА

8.00 — «Ха».
8.35 — «Къоначар кхоллам».
9.05 — «Тундре я са пост». Документальни фильм.
9.30 — «Противостояние». Пхи сери йола телевизионни художественни фильм, 1-гIеи, 2-гIеи сереш.
11.30 — «Кердадараш».
14.30 — «Кердадараш».
14.50 — «Вай ханархо». Телевизионни документальни фильмаш: «Цига, кIор боакхача шахте», «Со царех цаI я».
15.50 — «Дакъа хилар». Люберецки СПТУ юртбоахама машиностроене предприятешта болхлой кийчбарах.
16.20 — «Кердадараш».
16.35 — «Евгений Жарновсие иллеш». Фильм-концерт.
17.00 — «Школьникашта — маьнхах», «Маьхка мах».
17.30 — «Тlема - стратегически паритет». Документальни фильм.
18.00 — Спортивни гимнастиках йола дунен чемпионат. Канадера передача.
18.45 — «Тахан дунен тIа».
19.00 — «Эрсий балета оагIонаш».
19.20 — Вай вахара програма. КПСС ЦК проекташ ювцоаха. КПСС ЦК члена «Правда» яхача газета керттерча редактора академика В. Г. Афанасьева выступлени.
19.45 — «Кердадараш».
19.50 — «Противостояние» яхача пхи сери йолча телевизионни художественни фильма премьера, 3-гIа сери.
21.00 — «Ха».
21.35 — «Мичара дIайолалу Даьхе». РСФСР халкъа артиста А. Покровсие даькъа лоаца фильм-концерт.
22.45 — «Тахан дунен тIа».

II ПРОГРАММА

8.00 — Iуйранара гимнастика.
8.15 — «Хьона хьаштдарий дуне». Телевизионни фильм.
8.35, 9.35 — Природоведени. 2-гIа класс.
8.55 — «Аджарски зарисовкаш». Iилма-довзийтара фильм.
9.05, 12.35 — Французски мотт. Хьеха хьалхара шу.
9.55 — «Аьрзи». Теевизионни фильм.
10.05 — СПТУ дешархошта. Истори, Ленински «Искра».
10.35 — С. Есенина лирика.
11.05 — СПТУ дешархошта Эстетически кхетам балар.
11.35 — «Лаьтта да хилар».
12.05 — «Шахматни школа».
13.05 — Iилмаи техникаи областашка 1985 шера хинна СССР Паччахьалкхен премей лауреаташ.
13.50 — XVIII-ча бIаьшерера эрсий искусство. Архитектура.
14.20 — «Юртара сахьат».
15.20 — «Кердадараш».
17.00 — «Рема лелаераш». Документальни фильм.
17.25 — «Волжски чIоагIIе». Телевизионни фильм.
17.55 — «Дунен халкъашта юкъера обозрени» (гIалгIай меттала).
18.10 — Фильм-реклама.
18.15 — «Нохч-ГIалгIайчен ди».
18.35 — Киножурнал.
18.45 — «Къоначар оазаш» (нохчий меттала).
19.10 — «Вай — интернационалисташ» (нохчий меттала).
19.30 — Хоккеях йола СССР чемпионат. «Спартак» — «Динамо» (Москва). 2-гIеи, 3-гIеи периодаш. Перерыв йолча хана (20.00) — «Бийса даькъала хийла шун, бераш!».
21.00 — «Ха».
21.35 — «Къайлавалар». Художественни фильм.
23.10 — «Кердадараш».

13 НОЯБРЬ
I ПРОГРАММА

8.00 — «Ха».
8.35 — Мультипликационни фильмаш.
9.05 — «Хьай безам бале — хьачувола» яхача телевизионни документальни фильма премьера.
9.35 — «Противостояние». Художественни фильм, 3-гIа сери.
10.40 — Патриотически музыка конкурса тIеххьара концерт. Горькера передача.
11.20 — «Кердадараш».
14.30 — «Кердадараш».
14.50 — «Практикаца техника». Телевизионни документальни фильмаш: «С грифом «Д», «Ден повестка тIа».
15.35 — «Говза кулгаш».
16.05 — «Кердадараш».
16.10 — Сан - Францискора кIаьнкий хора концерт.
16.40 — «Массанешта йола стадион».
17.10 — «Конотопе хинна частни хIама». Алкоголизмах доалача зенах дола документальни фильм.
17.30 — Къаьнарча музыка концерт.
18.00 — Социалистически Къахьегама шоаза Турпал волча Белгородски областерча Фрунзе цIерагIча колхоза председателаца В. Я. Горинца школьникаш вIашагIкхетар.
18.45 — «Тахан дунен тIа».
19.00 — «Кагирхойи дунен».
19.35 — «Илли оал А. Кудлайс». Киевера передача.
19.55 — «Противостояние» яхача пхи сери йолча телевизионни художественни фильма премьера, 4-гIа сери.
21.00 — «Ха».
21.35 — Композитор Борис Чайковский.
23.00 — «Тахан дунен тIа».

II ПРОГРАММА

8.00 — Iуйранара гимнастика.
8.15 — «Коканд». Документальни фильм.
8.35, 9.35 — Информатикаи вычислительни техникаи доахаш. 9-гIа класс. Величинаш йолча балха алгоритмаш. Величинаши присваиванеши.
9.35, 12.40 — Немций мотт. Хьеха 1-гIа шу.
10.05 — СПТУ дешархошта. И. С. Тургенев. «Дайн бераш».
10.35, 11.40 — Музыка. 3-гIа класс. СССР халкъий музыка. Хьалхара передача.
11.05 — «Дезали школеи». Телевизионни журнал.
12.10 — Истори. 10-гIа класс.
13.10 — «Эстетически кхетам балар». Производственни средана организаци еча хула эстетически фактораш.
13.40 — «Историе оагIонаш». Тlема тIеххьара залпаш.
14.20 — «Са къонача доттагIашта». М. М. Пришвина произведеней оагIонаш тIа гIолла.
15.05 — «Кердадараш».

ТХА АДРЕС: 364907, г. Грозный, Маяковске, ул. 92. Телефонаш: редактора — 2-45-57; редактора заместитела — 2-85-07; бехктокхама секретара — 2-84-68; отделий: партийни вахара — 2-54-04; промышленностеи транспортеи — 2-65-01; юрта боахама — 2-47-84; культура — 2-64-75; письмой — 2-85-64, корректорске — 2-89-88.

НАШ АДРЕС: 364907, г. Грозный, ул. Маяковского, 92. Телефоны: редактора — 2-45-57; заместителя редактора — 2-85-07; ответственного секретаря — 2-84-68; отделов: партийной жизни — 2-54-04, промышленности и транспорта — 2-65-01; сельского хозяйства — 2-47-84; культуры — 2-64-75; писем — 2-85-64; корректорская — 2-89-88.

Газет арадувл шинареи, ереи, шоаттеи деношка

СФ00352. «Грозненский рабочий» издательства типографи, Маяковске, 92. Типография издательства «Грозненский рабочий», ул. Маяковского, 92. Заказ № 4888.